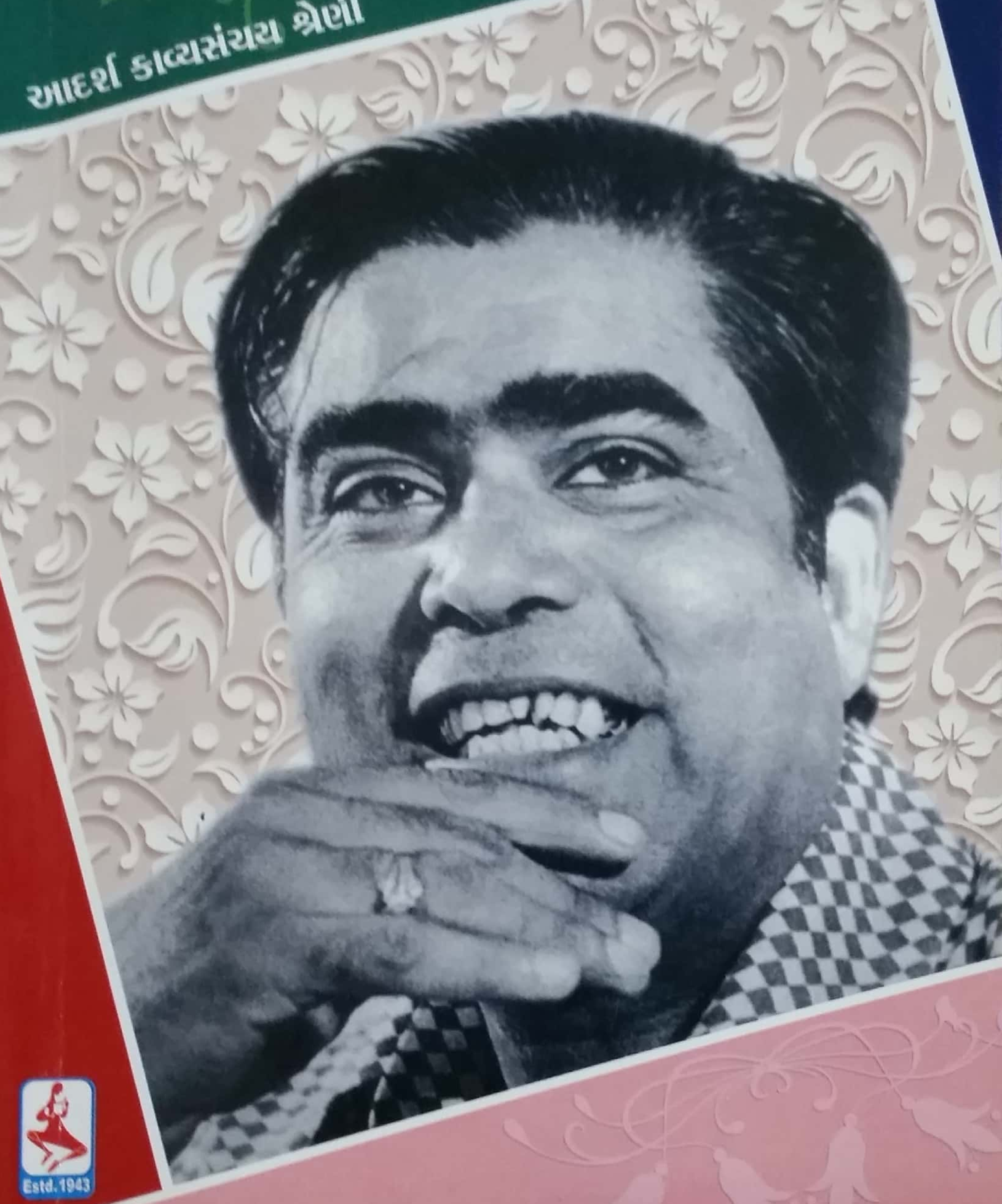
આદર્શ કાવ્યસંચય શ્રેણી

પ્રિયકાન્ત મણિયારનાં કાવ્યો

સંપાદક : ચંદ્રકાન્ત શેઠ

આદર્શ કાવ્યસંચય શ્રેણી

પ્રિયકાન્ત મણિયારનાં કાવ્યો

સંપાદક

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

આદર્શ પ્રકાશન

'સારસ્વત સદન'

૧૭૬૦, ગાંધીમાર્ગ, બાલા હનુમાન સામે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

Priyakant Maniyarnan Kavyo
A selection of poems (Gujarati) by Priyakant Maniyar
Edited by : Chandrakant Sheth
Pub. by Adarsh Prakashan, Gandhi Road, Ahmedabad 380 001
2018

ISBN 978-93-5238-071-8

પ્રકાશક
કૃષ્ણકાંત મદ્રાસી
આદર્શ પ્રકાશન
ગાંધી માર્ગ, બાલાહનુમાન સામે,
અમદાવાદ 380 001

❐

પ્રથમ આવૃત્તિ : 1998
પ્રથમ પુનર્મુદ્રણ : 1999, દ્વિતીય પુનર્મુદ્રણ : 2004
તૃતીય પુનર્મુદ્રણ : 2005, ચતુર્થ પુનર્મુદ્રણ : 2006
પાંચમું પુનર્મુદ્રણ : 2018

❐

❐

₹ 100/-

❐

મુદ્રક
માણિભદ્ર પ્રિન્ટર્સ
12, શાયોના એસ્ટેટ, દૂધેશ્વર રોડ, અમદાવાદ 380 004

પ્રિય કવિ હરિકૃષ્ણ પાઠકને !

હરે કૃષ્ણ ! હરે કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ કૃષ્ણ ! હરે હરે !!

અમે અત્યાર સુધી ગુજરાતી સાહિત્યના મૂર્ધન્ય સર્જકોનાં મહત્ત્વનાં પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે. એમાં અમને સર્જક-વિદ્વાનોનો સાથ અને સહકાર સાંપડ્યો છે. અમોએ 'આદર્શ કાવ્યસંચય શ્રેણી'માં આ અગાઉ મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન કવિઓની કવિતામાંથી ચૂંટેલી રચનાઓનાં કેટલાંક સંપાદનો જે તે ક્ષેત્રના વિદ્વાનો પાસે તૈયાર કરાવી પ્રજાને સુલભ કરી આપવાનો પ્રયાસ કરેલો. આ વરસે આ શ્રેણીમાં કવિ શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠનું સંપાદન 'પ્રિયકાન્ત મણિયારનાં કાવ્યો' ઉમેરાય છે.

આ શ્રેણીમાં અગાઉ પ્રગટ થયેલ સંચયોને વાચકો તરફથી સારો પ્રતિભાવ સાંપડ્યો છે. અનેક રોકાણોમાં વ્યસ્ત હોવા છતાં કાવ્યક્ષેત્રના તજ્જ્ઞ – વિદ્વાન શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે પ્રેમપૂર્વક આ સંપાદન કરી આપ્યું તે બદલ અમે તેમના ઋણી છીએ. 'પ્રિયકાન્ત મણિયારનાં કાવ્યો'નું સંપાદન કરાવી પ્રગટ કરવાની પરવાનગી આપવા બદલ કવિ શ્રી પ્રિયકાન્ત મણિયારનાં કુટુંબીજનોના પણ અમે ઋણી છીએ.

– પ્રકાશક

પ્રિયકાન્ત મણિયાર : ફૂલોમાં ફોરતા કવિ

સ્વાતંત્ર્યની હવામાં આપણે ત્યાં કવિતાક્ષેત્રે જે કેટલીક કલમો પ્રફુલ્લિત થઈ તેમાંથી એક તે પ્રિયકાન્ત મણિયારની. પ્રિયકાન્તનો અભ્યાસ તો નવ ધોરણ સુધીનો, પણ આપબળે જીવનમાં ને કવનમાં પોતાને ઘડતા ગયા ને આગળ ધપતા ગયા. નિરંજન ભગત કહે છે તેમ, પ્રિયકાન્તમાં કવિનું સ્વયંસ્ફુરિત જ્ઞાન હતું; કવિની સ્વયંપ્રેરિત પ્રતિભા હતી. એમની કવિતાની વાંસળી એમની અંદરની કોઈ જાદુઈ ફૂંકે વાગતી હતી. કૉલેજનું મોઢું વિદ્યાર્થીકાળે નહીં જોઈ શકેલા આ કવિએ પુખ્ત વયે સોળ વરસની કન્યા જેવી એમની કવિતાને અનેક કૉલેજોમાં રજૂ કરી, યથાનામ, વિશાળ શ્રોતાવર્ગનાયે પ્રિય કવિ થઈને રહ્યા.

પ્રિયકાન્તનું સ્વપ્ન હતું પ્રોફેસર, પત્રકાર કે સાહિત્યકાર થવાનું. પ્રોફેસર તો થઈ શકે એવી પરિસ્થિતિ જ નહોતી. પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે કંઈક ચંચુપાત કરી જોયો પણ એમાંયે તે ન ફાવ્યા ને પાછા વળ્યા મણિયારાના બાપીકા ધંધામાં. જ્યારે તેઓ સંઘેડા પરથી હાથીદાંતની નકશીદાર ચૂડીઓ ઉતારતા હતા ત્યારે તેઓ ચિત્તના સંઘેડા પરથી કવિતાની ચૂડીઓ ઉતારવામાંયે ઉદ્યમરત હતા, ને એમાં એ એવા પાવરધા થયા કે સાહિત્યક્ષેત્રે – કાવ્યક્ષેત્રે તો એમની ધારણા અનુસાર ગજું કાઢી શક્યા.

પ્રિયકાન્તને એમની માતા દ્વારા જ વારસામાં હાલરડાં, ભજન, લગ્નગીતો વગેરેના લયઢાળ પ્રાપ્ત થયેલા. તેમાં વળી અમદાવામાં સ્થિર થયા એ દરમ્યાન નિરંજન ભગત, ઇન્દુભાઈ ત્રિવેદી, નલિન રાવળ, હસમુખ પાઠક, પિનાકિન્ ઠાકોર, મકરન્દ દવે વગેરે કાવ્યસર્જકોની સત્સંગતિ સાંપડી. નિરંજનની કવિતા ને વિદ્વત્તાથી તો તેઓ ખાસ્સા પ્રભાવિત હતા. એમાં 'કુમાર'ના બચુભાઈ રાવતની હૂંફ મળી ને પ્રિયકાન્તમાંનો કવિજીવ કૉળી ઊઠ્યો. 'પંખી અને દાણો' નામની એક રચના તેમણે ગદ્યમાં રચી, પણ તેમની પ્રથમ પ્રકાશિત રચના તો 'એકરાર', જે 'કુમાર'માં પ્રગટ થયેલી. એ જ રચનાનું પરિષ્કૃત સ્વરૂપ તે 'ખીલા' [વધુ માટે જુઓ ડૉ. જગદીશ વ્યાસકૃત 'પ્રિયકાન્ત : એક અધ્યયન', ૧૯૯૦ (અપ્રગટ મહાનિબંધ, ગુજ. યુનિ.)] એક બાજુ પ્રિયકાન્ત સફળ

વ્યવસાયકાર તરીકે બાલાહનુમાન આગળ 'મેઘધનુષ્ય' નામની ચૂડી-કંગનની દુકાન જમાવે છે તો બીજી બાજુ તેઓ કવિતાની મેઘધનુષ્યી માયા પણ પ્રભાવક રીતે સર્જતા જાય છે. ૧૯૫૩માં તો પ્રિયકાન્ત 'પ્રતીક' કાવ્યસંગ્રહ લઈને ઉપસ્થિત થાય છે. ઉમાશંકર સાભિપ્રાય એમનાં 'પ્રતીક'નાં કાવ્યોને એમની જ કવિતાનો સંદર્ભ લઈ 'વાયુનાં શિલ્પ' તરીકે ઓળખાવે છે. એમાં પ્રિયકાન્તની નવનવોન્મેષશાલિની પ્રજ્ઞાના અનેક તણખાઓ જોવા મળે છે. ન-જેવી વિષય-સામગ્રીમાંથી, અમૂર્ત ભાવવસ્તુમાંથી તેઓ જે રીતે નકશીદાર કાવ્યરૂપ આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ કરે છે તેમાં તેમની વિશેષતા —ખૂબી વરતાય છે. તેઓ કલ્પન અને પ્રતીકોનું આલંબન લઈ છાંદસ તેમ જ ગેય લયરૂપોમાં ભાવસંવેદનાનું ચોટદાર નિરૂપણ કરવામાં નોંધપાત્ર નૈપુણ્ય 'પ્રતીક'માં દાખવે છે.

'ફૂલના કવિ' તરીકે જાણીતા થયેલા પ્રિયકાન્તની કવિતા પણ ફૂલ જેવી છે; એમાં રંગ છે, રૂપ છે, સુવાસ છે, પણ ભાર નથી લાગતો. પ્રિયકાન્ત એક સર્જક તરીકે વિધિનિષેધોની ચોખલિયા વૃત્તિથી સદ્ભાગ્યે, ઠીક બચેલા છે; તેથી જ કવિતામાં તેઓ લીલયા ખૂલી-ખીલી શકે છે. કવિતાને એક લીલા રૂપે જોનારા ને એમાંથી જીવનનો સ્વાદ પામી લેનારા એ ચપળ-ચબરાક કવિ છે. મિજાજમાં રંગદર્શિતા — લહેર ને ટીખળ-મસ્તીયે ખરાં તેમ ગાંભીર્ય ને ગહરાઈ પણ ખરાં. પૂરા પ્રકૃતિરસિક અને હૃદયરસિક. ભાષાની લિજ્જત માણવાનું ગમે એવો એમના મનનો ઢાળો. કોઈ પણ ચીજને પોતાને એ આત્મસાત્ કરવાની હોય એ રીતે જોવાની પણ વૃત્તિ. ઈસુને જડનારા ખીલા જોયા તો ત્યાં ન અટક્યા; ખીલા ઘડનારા લુહાર સુધી પહોંચ્યા ને લુહારનાયે મન સુધી ઊંડે ઊતર્યા. ખીલા તો લુહારે મકાન બાંધવા માટે ઘડેલા — એક રચનાત્મક નિર્દોષ કામ માટે; એ ખીલાનો વિધિવશાત્ કેવો તો દુરુપયોગ થયો ! એક કરુણાળુ સંતની હત્યા માટે — આસુરી વિનાશાત્મક નિંદ્ય કામ માટે એ ઉપયોગમાં લેવાયા ! એ ખીલા ઘડનાર લુહારને આ જોઈને કેવી વેદના થઈ હશે તેનો તો વિચાર જ કરવાનો રહ્યો. ('ખીલા', પ્રતીક, ૧૯૫૩, પૃ.૨૨) પ્રિયકાન્ત કાણાવાળો પૈસો જુએ છે, પણ એ, કવિની નજર જે રીતે જુએ, એ રીતે જુએ છે. એમને પૈસામાં વચ્ચે જે કાણું છે તે શાથી છે એવો પ્રશ્ન થાય છે અને એમનું કવિચિત્ત એના ખુલાસામાં અનોખો તર્ક કરે છે :

"પ્રથમનો જે એ હતો એ જ છે પણ તાકી તાકી રોજના જોનારની
(ક્યારેય ના ખોનારની)
શી નજર બસ સોંસરી ઊતરી ગઈ છે મધ્યભાગે."

['(કાણાવાળો) પૈસો']

પ્રિયકાન્ત હાડકાના માળખા જેવી એક કૃશ ગાયને તડકામાં, ગરમ રેતમાં લાચારીથી બેસી પડેલી અને શ્વાસ લેતી જુએ છે અને મરવાના વાંકે જીવતી ગાયને જોતાં જ તેમનું કવિચિત્ત કેવી તો સચોટ કલ્પના કરે છે તે નીચેની પંક્તિથી પ્રતીત થાય છે :

"હાથમાં આવી ગયેલા મૃત્યુને વાગોળતી !"

('એક ગાય')

ગાયને માટે હવે મૃત્યુનો જ રસ બાકી છે, જે એ વાગોળી વાગોળીને લઈ રહી છે !

તેમણે 'એરણનું હૃદય' નામના કાવ્યમાં કંઈક ઘડવાના ખ્યાલે એરણ જે રીતે ઘણના ઘાવ ઝીલે છે તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે.

પ્રિયકાન્ત પ્રકૃતિ ને પ્રણયની કવિતામાં સવિશેષ ખીલે છે; પછી 'પારિજાતના ઝરણે નાહેલી' સવાર હોય કે સરવરિયે જલને ભરતી અને તોયે જેની મટકી કોરી રહે છે તે 'સોળ વરસની છોરી' હોય ! શ્રાવણની સાંજનો તડકો જે રીતે કવિના ચોકમાં ઢોળાય છે તે જોઈ કવિને કેવી મનોહર ઉત્પ્રેક્ષા સૂઝે છે ! –

"જાણે હેમનો સોહાયો હાર ગરવી તે ગાયની ડોકમાં !"

('શ્રાવણની સાંજનો તડકો')

'અશબ્દ રાત્રિ'માં 'હેમંતની શીતલ શાંતિના સ્વરો' તેમને મધરાતે ત્રીજે માળેથી ઢોળાયેલું પાણી પાઇપમાંથી પસાર થાય છે ત્યારે સંભળાય છે. કવિના કાન વિના આવો અનુભવ શક્ય નથી. તેઓ ખિસકોલીઓના ચકરાવે ચોરસ ભીંતનેય વર્તુલ બની જતી અનુભવે છે. 'ગાલ્લું'માં અને 'તળાવ ભણી'માં કવિની કલ્પનશક્તિનો સબળ અનુભવ થાય છે. એમની કલ્પનશક્તિનું જે સામર્થ્ય અનુભવાય છે તેમાં પ્રકૃતિનાં દર્શન-નિરીક્ષણ-અનુભવનોયે માતબર ફાળો હોવાનું વરતાય છે. 'ગાલ્લું'માં ગાલ્લાના કલ્પને પરોઢના આગમનનું વર્ણન વાસ્તવિકતા ને કલ્પનાના રસાત્મક સંયોજન-સમન્વયે ખૂબ આકર્ષક લાગે છે. 'તળાવ ભણી'માંયે પંખીને 'નિજની નાજુક ચાંચ સમાણું' કહેવામાં, પંખીએ 'જવના દાણા જેટલું ટીપું પીધું' કે 'ધનના ઢગની જેમ હવે છે તળાવ પાછું શાન્ત' એવું દર્શાવવામાં આ કવિની વિશિષ્ટ ઉપમાશક્તિ કારણભૂત છે.

પ્રભાત વિશેનાં અનેક કાવ્યો અને રૂપે આપણને મળે છે. 'સૂરજ ઊગ્યો કેવડિયાની ફણશે કે વ્હાણેલાં ભલાં વાયાં રે' એવું વર્ણન લોકગીત દ્વારાયે સાંપડે છે. 'વ્હાણું વાય'માં તો પ્રિયકાન્ત પહેલાં આભલાને જાગતું બતાવે છે, પછીથી ભોમને; અને એ ક્રમે તેઓ ભાણજી, ડુંગરા, પીપળો, પનિહારી, રાફડા,

કાનજી વગેરેને પહેલાં અને તદનુષંગે પછી અનુક્રમે સોમ, ખીણ, પાન, પંથ, નાગ, જસોદા વગરેને જાગતાં બતાવે છે. પ્રભાતિયાં પહેલાં જાગે છે, વહાણું પછીથી વાય છે. કવિનો લયઢાળ પણ વહાણાના વર્ણનમાં પૂરો અનુકૂળ હોવાનું પ્રતીત થાય છે. કવિએ કેળનાં પાન, ઊર્ણનાભનાં ઝોલાં, વાડનાં ફૂલ, માછલી, ઝાડ, લીમડા,આકાશ વગેરેનાંયે વિશિષ્ટ દૃષ્ટિકોણથી મનોહર ચિત્રો કાવ્યમાં રજૂ કર્યાં છે. 'પાનખર'માં એમની નજર બહાર રહેતી નથી. તેઓ 'પંથ'માં રસ્તાના ઢાળનું નિરૂપણ આ રીતે કરે છે :

"જલનો ખોબો જાય લળી ત્યમ
લળતો એનો ઢાળ,"

'કેળનાં પાન' જોતાં 'જાણે કાય વિનાની ગાય છે હવા લીલમલીલાં ગાન'– એવું કહેવાનું કવિને સૂઝે છે. કેળ ખૂબ પાણી પીએ છે તોય વરતાય છે 'તરસ, તરસ, તરસ...'. 'તાર તારનો ઝીણેરો સંસાર' ગૂંથતા ઊર્ણનાભની વાત ઊર્ણનાભ પૂરતી સીમિત ન રહેતાં માનવસંસાર સુધી વિસ્તરતી જણાય છે. 'વાડનાં ફૂલ'ની વાત કરતાં કવિ એક માર્મિક પ્રશ્ન કરે છે :

"કોઈને અંદર ન આવવા દેવાનું કામ
કદી ફૂલ કરી શકે ?"

'અષાઢથી'માં કવિ આકાશને શાંત પારેવડાનું રૂપક આપી જળ ભરેલાં લીલાંછમ ખેતરોને જોઈ અરૂઢ ઉપમાન-કલ્પને કાવ્યમાં તેમને પ્રત્યક્ષતા અર્પે છે. તેઓ લખે છે :

"ચારે કોર ચારે કોર
લીલાંછમ ખેતરોમાં તરી રહ્યા કાચ.
એમાં ઢળ્યા પવનના પડછાયા શાંત, તહીં
પાણીમાં આ કાચમાંથી ફૂટી ઊઠ્યાં તૃણ."

તેમણે શિખા શિખાએ સળગેલો સૂર્ય અષાઢી વાતાવરણમાં કેવો ઠરીને સરી જાય છે તેનું વર્ણન 'ચણોઠી-શો શાંત ક્યાંય દડી ગયો' – એમ કહીને સરસ રીતે સિદ્ધ કર્યું છે.

કવિએ 'ઝાડ કાંઈ દોડ્યું છે'માં સ્થવિર જેવા ઝાડને સાભિપ્રાય દોડાવ્યું છે; અને તેય છેલ્લે તો ધરતીની ભીતર મૂળિયાંની મુઠ્ઠીઓ વળાવીને ! 'લીલા લીલા લીમડામાં' ચૈતરનું ચાલવું દર્શાવતાં કવિ કાજળથી ઘટ્ટ એકલિયો અંધાર ચાંદનીમાં કાલવવા સુધી જે રીતે આગળ વધે છે તે હૃદયંગમ છે.

પ્રિયકાન્તને પ્રકૃતિમાંયે પુષ્પો ને પંખીઓ માટે સવિશેષ પક્ષપાત હોય તેવું લાગે છે. વૃક્ષ સાથે તેઓ સહજભાવે તદાકાર થઈ શકે છે. એમનામાં ફૂલની

મહેક એવી તો ભળી જાય છે કે ક્યારેક તો એ પોતે જ પોતાને સૂંઘી લે છે. ('દિવસે ડૂબું') તેઓ ફૂલનો સ્પર્શ ફટકા જેટલી તીવ્રતાથી અનુભવી રહે છે. ફૂલ ને ચહેરા વચ્ચેનું, ફૂલ ને આંખ વચ્ચેનું અંતર જાણે એ વેઠી શકતા નથી. પ્રિયકાન્તના ખિસ્સામાંથી કોઈ ચણીબોર કે પુષ્પ ન નીકળે તો જ નવાઈ ! તેઓ તો ફૂલ એવાં ગટગટાવીને પી ગયા છે કે એની અસરમાં એમને 'આસપાસ-ચોપાસ' જે કંઈ છે તે અને પોતાની અંદરનું બધુંયે ફૂલ-મય લાગે છે : ગાન ફૂલના ફુવારા જેવાં, ગામ પણ ફૂલનું, ને રામ પણ ફૂલમાં જ ફોરતા ! કવિને ફૂલનો ભાર નહીં, બલકે ઉભાર લાગે છે ! પ્રિયકાન્તમાં પંખી ને પાન, પંખી ને આકાશ, પુષ્પ ને આંખ, પુષ્પ ને ચહેરા પરસ્પરમાં ક્યારે સંક્રાન્ત થાય ને ક્યારે રૂપાંતર પામે એ કહેવાય નહીં ! ક્યારે પ્રિયકાન્ત પુષ્પ હોય ને ક્યારે ભ્રમર હોય કહી શકાય નહીં ! પ્રિયકાન્તને તો લીલા ઘાસ પર બેસતાં, 'લીલા ઘાસના આકાશ' પર બેઠાનું ને વૃક્ષ-ઝરણાંને હાશકારે અઢેલ્યાનું ન લાગે તો જ નવાઈ ! પ્રકૃતિ પ્રિયકાન્તને ક્યારેક મુક્તિની મોકળાશ અર્પે છે, ને તેથી ઘડીભર લીલા ઘાસના આકાશ પર બેસતાં તેમને થાય છે :

"સર્વથી – મારા થકીયે થઈ વિખૂટો
અળગાપણાની મોકળાશે કોણ જાણે કેટલો લેટું !"

('લાવ થોડી વાર')

પ્રિયકાન્તે 'પ્રતીક'માં પ્રણયની વાત કરતાં, ઉમાશંકર નિર્દેશે છે તેમ, કામ-બળને કદાચ વધારે રજૂ કર્યું છે. એમાંના પ્રણયમાં મુગ્ધતા, રંગદર્શિતાનું તત્ત્વ સવિશેષ છે. એમાં 'કંચુકીબંધ છૂટ્યા'ના અનુભવે સ્નેહાશ્લેષમાં સવિશેષ બંધાવાનો જ ઉપક્રમ છે; પરંતુ એ ઉપક્રમમાંયે કંઈક રહસ્યાત્મકતા હોવાનું તો કવિને લાગ્યું જ છે. કવિએ જ્યારે ફૉકલેન્ડ રોડને – એ રોડ પરથી વેશ્યાઓને જોતાં 'સૂર્યમાં માછલીઓ' જોયાની અરેરાટી અનુભવી છે અને રતિની બેહાલી પ્રતીત કરી છે ત્યારે તેમના હૃદયમાં સાચા – શુદ્ધ પ્રેમનીયે એક પ્રતિમા હાજરાહજૂર હોવાનું સમજાય છે. પ્રિયકાન્ત પાસે 'ચિરંતન નારી'નુંયે એક ચિત્ર છે, જેની કાયા પૃથ્વી હોય અને આકાશ જેનો પાલવ હોય એ નારીને લાચાર હાલતમાં –ભિખારણના રૂપે જોવાનું તેમના માટે અસહ્ય બની જાય છે. તેઓ તો નારીને શક્તિરૂપે – પાર્વતીરૂપેય જુએ છે. ('સાંજ સમાનો દીપ') નારીનું ગૃહિણીરૂપ પણ કેવું રમણીય અને મંગલ હોય છે તેનો સંકેત 'સાંજ સમાનો દીપ' ઘરમાં પ્રગટે છે ત્યારે તેના અજવાળામાં પમાય છે. મંદિરમાં બાળને ટચલી આંગળિયે વળગાડીને પ્રભુજીને વંદવા આવતી નારી કવિને 'હાથીદાંતની સોને મઢેલ ચૂડી' નું સ્મરણ કરાવે છે. આ પ્રિયકાન્ત નારીનાં મુગ્ધા, પ્રગલ્ભા વગેરે

રૂપોનાયે પાકા જાણતલ છે. જેમ 'સોળ વરસની છોરી'ની તેમ ઝરૂખે ઝૂકતી કોઈ મદીલી 'લોચનબાળા'ની વાત પણ કવિ છેડ્યા વિના – છોડ્યા વિના રહી શકતા નથી ! કવિની આંખ એ લોચનબાળાનું દર્શન તો કેમ ચૂકે ? એના દર્શને જ કવિનું મન મેઘધનુના રંગમાં રમવા લાગે છે અને તેથી તો છેલ્લે એક રસિક અને મર્માળો પ્રશ્ન પણ તેમને સૂઝે છે :

"વાંસળી કેટલી દૂર અને તે વાગતી કોની ફૂંકે ?"

('ઝરૂખે')

પ્રણયનો જાદુ – એની ફૂંક કેવી બળવાન હોય છે તે પ્રિયકાન્તે અન્યથા રાધા-કૃષ્ણવિષયક કાવ્યોમાંયે બતાવ્યું છે. કૃષ્ણ-ગોપીની કે કૃષ્ણ-રાધાની રંગલીલામાં દક્ષ નાયક કૃષ્ણને કારણે રાધા-ગોપીને પ્રણયના કેવા અનુભવોમાંથી પસાર થવું પડે છે તેનું રસાત્મક ચિત્રણ 'છેલછબીલે' અને 'અલબેલો' જેવાં ગીતોમાં જોવા મળે છે. પ્રિયકાન્તનું 'કૃષ્ણ-રાધા' કાવ્ય તો ગુજરાતી કૃષ્ણ-કવિતાને પોતાનું એક અવિસ્મરણીય અર્પણ છે. કૃષ્ણ-રાધાના પારસ્પરિક સંબંધનું તેમ સાયુજ્યનું રસરહસ્ય એમાં જે રીતે, જે લય-ઢાળમાં વ્યંજિત થાય છે તે તો અનન્ય જ. પ્રિયકાન્ત એ કાવ્યમાં ઉત્તરોત્તર ઊંચે ચઢતાં અંતિમ પંક્તિમાં રસરહસ્યની પરાકોટિ સિદ્ધ કરે છે. તેઓ કહે છે :

"આ લોચન મારાં કાનજી
ને નજરું જુએ તે રાધા રે !"

('કૃષ્ણ-રાધા')

પ્રિયકાન્તે કૃષ્ણ-રાધા-ગોપીવિષયક અનેક વિશિષ્ટ કાવ્યો આપી આપણી કૃષ્ણ-કવિતાને સમૃદ્ધ કરી છે. તેમણે 'કવિઓને પરિપત્ર' (સ્પર્શ, ૧૯૬૬, પૃ.૫૯) જેવી રચનામાં કૃષ્ણ વિશે કાવ્યો કરવામાં મંડ્યા રહેતા કવિઓ પર ઠીક ટીખળ કર્યું છે. એ કાવ્યમાં કૃષ્ણને ગોપીઓ કનેથી દાણ માગવાનું છોડી ગુર્જર ગીતકારો કનેથી એક્કેક આનો કૃતિદીઠ લેવાનું ઠેરવતા દર્શાવ્યા છે !

પ્રિયકાન્તમાં પ્રણયવિષયક કાવ્યોમાં વેદનાનેય સ્થાન છે; જે ખાસ તો 'પ્રબલ ગતિ' (૧૯૭૪)માં એનું પ્રાબલ્ય ઠીક બતાવે છે. 'ક્યારે થશે પ્રીતિનું ભવન પૂરું ?' એવો પ્રશ્ન પણ કવિને થાય છે. કવિ પ્રિયતમાને ગીત થઈને આવવાનું ઇજન આપે છે. ('સો સો નામ') તેઓ પ્રિયતમાની રાહ જોવાની ભોંયમાં મૂળિયાં નાંખીને ઊભા રહ્યા હોવાનું જણાવે છે. ('વૃક્ષ') પ્રિયતમાથી વિખૂટા પડી વનમાં જાય છે તો વનનાં પુષ્પોમાંયે પ્રિયતમાના ચહેરાઓ ડોકાય છે ! ('પ્રેમ') આમ પ્રેમની પ્રબળ ગતિનો અનુભવ પ્રિયકાન્તને યુવાનીમાં જ નહીં, પ્રૌઢત્વે પણ સતત થતો રહ્યો છે. સૂક્ષ્મતયા જોઈએ તો એ એમનું અને

એમની કવિતાનું સદ્‌ભાગ્ય લેખાય. 'કંચુકીબંધ છૂટ્યા'ની પ્રગલ્ભતાથી વાત કરનાર પ્રિયકાન્ત 'સંયોગ' જેવા કાવ્યમાં 'હું સ્નિગ્ધમાં સરકતો...' એમ જણાવી કામક્રીડાના સંદર્ભ સુધી પહોંચે છે, પરંતુ છતાંય અશ્લીલતા ન આવે તેટલો કલાસંયમ તો જાળવે છે એ મહત્ત્વની વાત છે. છેવટે તો સ્નેહ તનથી ભલે શરૂ થતો હોય, એની સંસિદ્ધિ તો મન સુધી પહોંચી, અંતતોગત્વા દ્વૈતમાંથી અદ્વૈત સુધીની એકાકારતા અનુભવવામાં જ રહી છે તે કવિ 'ચુંબન' જેવા કાવ્યથીયે સંકેતે છે.

પ્રિયકાન્ત પ્રસંગોપાત્ત, 'નાગપાંચમનું ગીત' અને 'તને એક પૂંપરો હુવે !' જેવું આદિવાસી બોલી-લઢણને વિનિયોજતું ગીત પણ આપે છે. પ્રણયથી વાત્સલ્ય સુધીના એમના વ્યાપવિસ્તારનો અંદાજ પણ તેથી મળી રહે છે.

આ પ્રિયકાન્તની કવિ તરીકેની રંગદર્શિતા જો 'પ્રતીક'માં તો વાસ્તવસ્પર્શિતા 'અશબ્દ રાત્રિ'(૧૯૫૯)માં વિશેષ ભાવે જોવા મળે છે. 'નક્કી અહીં આ હું રહું છું' પ્રિયકાન્તના કાવ્યસંપુટોમાં કંઈક લાંબું લાગે એવું (એટલે કે બાસઠ પંક્તિઓનું) પણ ધ્યાનમાં લેવું પડે એવું કાવ્ય છે. જન્મ-મરણની નોંધ રાખવા માંગતા એક નિઃસંતાન કારકુનની રોજિંદી જીવનચર્યાનો કવિઆંખે દેખ્યો એ અહેવાલ છે. એ અહેવાલ વાંચતાં – ભૂલ્યો, સાંભળતાં-જોતાં કરુણતા ને કરુણા બંનય નીપજે છે. પોતાનું રહેણાક પોસ્ટના પરબીડિયા જેવડું, બારી ટિકિટ સરખી, કદીયે જેનું પીંછું ન ફરક્યું હોય એવાં રંગહીનાં રૂનાં કબૂતર, કદીયે દૂધ નહીં દેનારી બે ધાતુની નાની ગાયો, સ્મિત કરતા ગોપાલના ફોટાવાળું વેજિટેબલ કંપનીનું. કેલેન્ડર – આવા આવા અસબાબ વચ્ચે એકધારું જીવન પસાર કરતાં નિઃસંતાન દંપતીનું ચિત્ર આપતાં, અત્રતત્ર વેદનાને વ્યંગ દ્વારા વ્યક્ત કરતાં, કવિએ કાવ્યનો સરસ રીતે સાદ્યંત નિર્વાહ કર્યો છે.

'અશ્વ' દ્વારા કવિએ આજના મનુષ્યની બેહાલીનું મર્મસ્પર્શી ચિત્રણ કર્યું છે. વહેલી પરોઢથી અષાઢનો વરસાદ મચ્યો છે તેમાં ઘોડાગાડીનો ઘોડો મૂક રીતે જે વેઠે છે તેની સુરેખ-સુશ્લિષ્ટ રજૂઆત કરતાં છેલ્લે અશ્વની વિમાસણ જે રજૂ કરે છે તેમાં મનુષ્ય અંગેનો સબળ સંકેત ધ્વનિત થાય છે. અશ્વ વિમાસે છે :

> "સૂર્યનો રથ જે વહે એ સપ્તમાંથી એક પોતે
> ક્યાંથી અહીં આવી પડ્યો ?"

દિવ્યતામાં જેનું મૂળ-કુલ છે એ મનુષ્ય પણ આજની પરિસ્થિતિમાં કેવી દુર્દશાને પામ્યો છે તે આ કાવ્ય સુપેરે દર્શાવે છે. આ અશ્વનું પ્રતીક પ્રિયકાન્તને એક સારા પ્રતીક-કવિ તરીકેય સ્થાપી આપે છે.

કવિને આમ તો ગ્રામીણ વાતાવરણનું – પરિવેશનું સવિશેષ ખેંચાણ રહ્યું છે; આમ છતાં નગરજીવનની જે હવા છે તેનોયે પૂરો અંદાજ છે. હાથી જેવો હાથીયે આ નગરજીવનની હવામાં સિગારની ધૂમ્રસેર સમો સરી જાય ને લોકોને એનું કાંઈ ન અડે એવી વિષમતા છે. ('હાથી') નગરજીવનમાંથી જાણે કૌતુક-રોમાંચની બાદબાકી ન થઈ ગઈ હોય ! 'આપણે'માં કવિ વર્તમાન જીવનની આપણી યંત્રતંત્રગ્રસ્ત એકધારી રફતારનું તીવ્રતાથી નિરૂપણ કરતાં કહે છે :

"મારા તમારામાં કશોય ભેદ ના,
કોક છાપાની હજારો પ્રત સમાં સૌ આપણે."

('આપણે')

'ઍર-કંડિશન'માંયે તેઓ આકાશ પ્રત્યેની – કુદરત પ્રત્યેની પોતાની સહજ ચાહના વ્યક્ત કરતાં, નગરના કૃત્રિમ વાતવરણમાં પોતાની જે સ્થિતિ છે તે આ રીતે વ્યક્ત કરે છે :

"બારી બંધ ભીતરમાં છતાં ગોંધાઈ રહું છું
ટાંકા દીધેલા ગાદલાંના રૂની માફક."

('ઍર-કંડિશન')

પ્રિયકાન્તે 'એ લોકો'માં વેધક રીતે શોષકવર્ગની બેહૂદી ને જોહુકમીભરી હરકતોને કારણે દીનહીન કે અકીંચન વર્ગને જે શોષવું ને વેઠવું પડે છે તેનું નિરૂપણ નોંધપાત્ર ભાષાકર્મ દાખવીને કર્યું છે અને એમ કરતાં એમણે કવિને બદલે નોટોને ખાઈ જતી ઊધઈ સામે જંતુનાશક દવા થવાનો જે ઇરાદો વ્યક્ત કર્યો એમાં એમનું દીનજનવાત્સલ્ય જોવા મળે છે. પ્રિયકાન્તની કવિ તરીકેની – મનુષ્ય તરીકેની સચ્ચાઈ જ ઈસુના વિદ્રોહી ને આક્રોશભર્યા વલણ-વચનમાં વ્યક્ત થાય છે. ઈસુને એવો ધર્મ, એવી દિવ્યતા કે સ્વર્ગીયતા ખપતાં નથી જે જીવનના સાચા આનંદ-રોમાંચથી એમને વેગળાં રાખતાં હોય. તેઓ દંભની પૂજાનું નિમિત્ત થવા માગતા નથી. તેઓ તો આત્મવિદ્રોહ કરી જરૂર પડ્યે 'વેશ્યાના વર' થઈનેય સાચા – વાસ્તવિક અર્થમાં મુક્ત થવા માંગે છે. ઈસુનું ઈસુપણું ખરા અર્થમાં જીવંત હોવાથી જ તેઓ મનુષ્યની સાહજિકતા ને એની સચ્ચાઈને કુંઠિત કરી દેનારાં સમાજ અને ધર્મનાં દાંભિક તંત્રોના સકંજા સામે બળવો પોકારે છે.

પ્રિયકાન્ત ટોળાંશાહી ને પથ્થરબાજીનો ભાગ બનતા નગરને 'પોતાનું' કહી શકતા નથી. એમને તો એ જ પોતાનું લાગે છે જ્યાં શ્રાવણની ઝરમર. સ્કૂલે જતાં બાળકોની ચહલપહલ નિરાંતે માણવા મળે.

આમ એક કવિ તરીકે પ્રિયકાન્તની સીધી નિસબત મનુષ્યમાં જે કંઈ

ચાહવાયોગ્ય માણસાઈ છે તેની સાથે છે. પેન્સિલવેનિયાની ડૉર્મેટરીના વિશાળ ખંડમાં બેઠાં બેઠાં સરખેજના સીમપ્રદેશને અડી ઊગેલા 'કોબીજના દડા સમા' એક ગામડામાં નાહીને, વાળને કોરા કરવા કપડાંથી ઝટકોરતી કન્યાના છાંટા જેમને અડી શકતા હોય – ભીંજવી શકતા હોય, વહેતા ઝરણની જેમ સૂર્યને સાંભળી શકનારા અંધનાયે જેઓ સમભાવી થઈ શકતા હોય અને ખેતરના ચાડિયા માથે પડતાં રંગબેરંગી પીંછાનો ભેદ જે પામી શકતા હોય એ પ્રિયકાન્ત ભલે આ સૃષ્ટિની – આ સંસારની રોજ-બ-રોજની જાળજંજાળના રસિયા જીવ લાગે; પણ તેમની ઝીણી નજર એ જાળજંજાળના તંતુઓને બરોબર પિછાણે છે અને જાળ વચ્ચે રહીનેય જાળમાં ન બંધાવું એટલે શું એનો મર્મ એ ઊર્ણનાભની રીતે જાણે છે; નહીંતર 'સાંઈ' જેવું સૂફીશૈલીનું, આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનું કાવ્ય પ્રિયકાન્તના ચિત્તમાંથી સ્ફુરી શકે ખરું ? પ્રિયકાન્ત પોતાનામાં રહીનેય પોતાની બહાર જોઈ શકે ને નીકળી શકે એવા ગજાવાળા હોઈને જ કવિતાક્ષેત્રે દૃઢમૂલ થઈ શક્યા છે. પોતાની ફરતે જે કંઈ છે તે તો એમને ભળાય છે. એની પારનુંયે એમને ઝાંખુંપાખું નજરમાં આવે છે અને તેથી જ તે 'વ્યોમલિપિ'ને ઉકેલી શકવાની ક્ષમતાવાળા, 'લીલેરા ઢાળે' સરવાની મજા લેનારા, 'અશબ્દ રાત્રિ'ના સૂર અંતઃશ્રુતિથી સાંભળનારા, પ્રાકૃતિક ને માનુષી સૌન્દર્યના 'સ્પર્શે' રોમાંચિત થઈ તળાવની જેમ પુલકિત થનારા ને શબ્દની 'પ્રબળ ગતિ' દ્વારા દૂરના સ્નેહીનેય 'સમીપ'માં લાવી દેવાનો કીમિયો કરી બતાવનારા, કાઠની ગાય પણ દુઝાવી શકનારા એક ઇલમી કવિ તરીકે આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ગુજરાતીમાં લઘુકાવ્યોમાં પ્રિયકાન્તનું અર્પણ મહત્ત્વનું લેખાશે. ગુજરાતી કવિતાને અરૂઢ કલ્પનો અને પ્રતીકોથી સમૃદ્ધ કરનારા કવિઓમાંયે તેમનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. પ્રિયકાન્તે છાંદસ ને અછાંદસ; ગીત, ગઝલ, ને સૉનેટ – આવા આવા અનેક કાવ્યપ્રકારો ખેડ્યા છે પરંતુ એમની સિદ્ધિ છે ગીતોમાં અને કેટલાંક પરંપરિત માત્રામેળી લયબંધવાળાં ઊર્મિકાવ્યોમાં. પ્રિયકાન્તના જીવનમાં ભાવનાવાદી તત્ત્વે જરૂર ભાગ ભજવ્યો છે. સ્વામી રામતીર્થ અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, ગાંધીજી અને વિનોબા ભાવે જેવાનો વિચારપ્રભાવ પણ તેમણે અનુભવ્યો છે; આમ છતાં એક સાચો સર્જક મનથી જે પ્રકારે મુક્ત હોવો જોઈએ એ રીતે તેઓ મુક્ત હતા અને તેથી જ તેઓ સહજ અને એટલે જ પ્રબળ ગતિથી સાચી-શુદ્ધ કવિતાની દિશામાં ભૂલથી નહીં પણ ફૂલથી આગળ વધી શક્યા !

એમની હોંશ તો ગુજરાતી ગદ્યનેય સત્ત્વસમૃદ્ધ કરવાની હતી; પણ પચાસમા વર્ષે અકાળે અવસાન પામતાં એ હોંશ તો ન પુરાઈ, પરંતુ ગુજરાતી કવિતાને સૌન્દર્ય-સમૃદ્ધ કરવામાં તો એમનું પ્રદાન, સૌને નોંધ લેવી પડે એવું,

મહત્ત્વનું હતું એમ કહેવું જ જોઈએ. પ્રિયકાન્તે સ્નેહને માટે શબ્દની શોધ આદરી અને શબ્દ એમને એવો તો પ્રત્યક્ષ થયો કે એ પોતે તો ન્યાલ થાય ને સૌનેય કર્યા. ('શબ્દો') પ્રિયકાન્તને વિહંગની ચાંચ જેવી એક નહીં, અનેક પંક્તિઓ ફૂટતી હતી અને તેથી તેઓ નમણાંમીઠાં અનેક ગીત આપી શક્યા. 'વાયુના શિલ્પી' એવા પ્રિયકાન્ત તો ગીતને વાયરામાં વાવીને અણધાર્યા – ઉતાવળે ચાલી નીકળ્યા, પણ એમના ગીતના પડછંદ ગુજરાતના કાવ્યાકાશમાં સતત સંભળાતા રહેશે એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક કહી શકાય.એમણે એક વાર લખેલું :

"એ તમે માની લીધું કે આ કલમ અટકી જશે,
રોપતાં રોપી દીધી એ ફૂલ લાવી બેસશે."

પ્રિયકાન્તની ઉપર્યુક્ત કડીમાં વ્યક્ત થયેલી આત્મશ્રદ્ધા સાચી જ પડી છે અને તેમની કલમ તો ફૂલોથી ફોરી પણ એ ફૂલોની ફોરમે આજેય આપણને પ્રફુલ્લિત થવાના અનેક મીઠા અવસર એમની કવિતા દ્વારા મળતા રહે છે એ જ આપણા માટે તો આનંદની વાત છે.

૧૧-૮-૧૯૯૮
૧-૧-૨૦૧૮

– ચંદ્રકાન્ત શેઠ

૯/બી, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા પર,
અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

પ્રિયકાન્ત મણિયાર : ગ્રંથ-સૂચિ

પ્રિયકાન્ત મણિયારના કાવ્યસંગ્રહો :

૧. **પ્રતીક** (પ્ર.આ. : ૧૯૫૩; નવી આ. : ૧૯૬૪)
૨. **અશબ્દ રાત્રિ** (૧૯૫૩-૧૯૫૯) (પ્ર.આ. : ૧૯૫૯)
૩. **સ્પર્શ** (પ્ર.આ. : ૧૯૬૬)
૪. **સમીપ** (પ્ર.આ. : જૂન, ૧૯૭૨)
૫. **પ્રબલ ગતિ** (પ્ર.આ. : ઑક્ટોબર, ૧૯૭૪)
૬. **લીલેરો ઢાળ** (પ્ર.આ. : ૨૪-૧-૧૯૭૯)
૭. **વ્યોમલિપિ** (પ્ર.આ. : ૨૪-૧-૧૯૭૯)
૮. **આ નભ ઝૂક્યું** (સમગ્ર કવિતા), (પ્ર.આ. : જાન્યુ. ૨૦૦૦)

પ્રિયકાન્ત મણિયારની કવિતાનું ચયન-સંપાદન :

૧. **કાવ્યકોડિયાં : પ્રિયકાન્ત મણિયાર** (પ્ર.આ.:૧૯૮૦) સં. : નિરંજન ભગત
૨. **કાવ્યવિશેષ : પ્રિયકાન્ત મણિયાર** (પ્ર.આ.:૧૯૯૧) સં. : સુરેશ દલાલ
(પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પ્રિયકાન્ત મણિયારની કવિતા વિશેના આસ્વાદ-વિવેચન-વિષયક લખાણોની પ્રકાશ વેગડ સંપાદિત સૂચિ આપી છે. પૃ. ૬૦-૬૮.)
૩. **પ્રિયકાન્ત મણિયારનાં કાવ્યો** : (પ્ર.આ.:૧૯૯૮) સં. : ચંદ્રકાન્ત શેઠ

પ્રિયકાન્ત-વિષયક ગ્રંથોની સૂચિ :

૧. પ્રિયકાન્ત મણિયાર (પ્ર.આ. : ૧૯૭૬) - લે. નલિન રાવળ
૨. પ્રિયકાન્ત મણિયાર (પ્ર.આ. : ૧૯૮૩) - લે. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
૩. કવિશ્રી પ્રિયકાન્ત મણિયાર - એક અધ્યયન (૧૯૯૦)
લે. : ડૉ. જગદીશ છેલશંકર વ્યાસ
(અપ્રગટ મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી,અમદાવાદ) (પ્રસ્તૃત ગ્રંથમાં પ્રિયકાન્ત મણિયાર વિષયક લખાણોની સંદર્ભસૂચિ છે. પૃ. ૫૦૮-૫૧૧.)
૪. ફૂલોનો કવિ : પ્રિયકાન્ત મણિયાર (પ્ર.આ. : ૧૯૯૫) લે. અરુણ અક્કડ
(પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પ્રિયકાન્ત-વિષયક લખાણોની સંદર્ભસૂચિ છે. પૃ. ૮૭-૯૧)
૫. 'કવિલોક' (પ્રિયકાન્ત-વિષયક વિશેષાંક) જુલાઈ-ઑગસ્ટ, ૧૯૭૬.

૧. એ સોળ વરસની છોરી

એ સોળ વરસની છોરી,
સરવરિયેથી જલને ભરતી તોયે એની મટકી રહેતી કોરી.
એ૦

ગગનભર્યાં ઘનશ્યામ અષાઢી વાદળ કેરું એ તો અંજન આંજે,
મઘમઘ મ્હેક્યાં ડોલરનાં કૈં ફૂલ સરીખાં ગાલે ખંજન રાજે;
જેની હલકે માયા ઢળકે એવી છાયા ઢાળે નેણ બિલોરી.
એ૦

મહી વલોવે રણકે સોનલ કંકણ જેના મલકે મીઠા સૂર,
ગોરાં ગોરાં ચરણે એનાં ઘુઘરિયાળાં રૂપાનાં નૂપુર;
કંઠ સુહાગે સાગરનાં મધુ મોતી રમતાં બાંધ્યાં રેશમ-દોરી.
એ૦

એનાં પગલે પગલે પ્રગટે ધરતી-ધૂળમાં કંકુની શી રેલ !
એના શ્વાસે શ્વાસે ફૂટે ઘૂમરાતા આ વાયરામાં વેલ;
એના બીડ્યા હોઠ મહીં તો આગ ભરેલો ફાગણ ગાતો હોરી.

એ૦

૨. કંચુકી-બંધ છૂટ્યા ને –

કંચુકી-બંધ છૂટ્યા ને હઠ્યું જ્યાં હીર-ગુંઠન,
હૈયાનાં લોચનો જેવાં દીઠા બે તાહરાં સ્તન.
વૃત્તિઓ પ્રેમની સર્વ કેન્દ્રિત થઈ જ્યાં રહી;
પ્રીતના પક્ષીનો માળો રાતી નીલી નસો મહીં.

અગમ્ય રૂપનાં કિન્તુ ત્વચા તો પારદર્શક,
મનના લોહને મારા ચુંબક જેમ કર્ષક.
દીસંત આમ તો જાણે ઘાટીલી નાની ગાગર,
જાણું છું ત્યાં જ છૂપા છે શક્તિના સાત સાગર !

મન્મથ-મેઘ ઘેરાતા કાયના વ્યોમમાં લસે,
તારા ત્યાં સ્તનના જાણે મોરલા ગ્હેકી ઊઠશે !
દીઠું મેં એવું એવું કે ભાવિ ને ગત કાલની
વસંતો ઊર્મિઓ વેરે સાંપ્રતે હ્યાં જ વ્હાલની;

કંચુકી-બંધ છૂટ્યા ને –
રહસ્ય-બંધને બાંધ્યો...

૩. ફૉકલૅન્ડ રોડને જોતાં

રે સૂર્યમાં માછલીઓ તરી રહી;
ઉલ્કા કશી આ નભથી ખરી અહીં.
સમુદ્ર ને નીર સુપ્રાપ્ય શર્કરા !
હેમંતમાં આંહીં વસંતના ઝરા !
શાં પ્રીતિનાં પ્રેત ? રહસ્ય ભીતિનાં ?
અનંગ ! તારી રતિની સ્થિતિ આ !

૪. (કાણાવાળો) પૈસો

રૂપિયા મહીં રૂપું નહીં એનો મને ના ખેદ,
જાણું થોડો ભેદ ને હું મન મનાવું તોલ એનો એ જ;
ને અવરની તો શી તથા,
પણ એક આ પૈસો ગયો પલટાઈ એની તો કથા
કૈંક મુજને આમ લાગે :
પ્રથમનો જે એ હતો એ એ જ છે પણ તાકી તાકી રોજના જોનારની
(ક્યારેય ના ખોનારની)
શી નજર બસ સોંસરી ઊતરી ગઈ છે મધ્ય ભાગે !

૫. ખીલા

મેદની વીખરાય;
ને આ વૃદ્ધ જેની કાય
તે લોહાર આવી કાષ્ઠના એ ક્રૂસ પાસે
(જે થકી નીતરી રહ્યું રે રક્ત એવું – શુદ્ધ જાણે સૂર્યનું
ને લોચને વિલસે વળી તો ચંદ્રનું માધુર્ય શું !)
જઈ જુએ શું એક શ્વાસે :
મેં મકાનો બાંધવાને જ ઘડ્યા
રે તે ખીલા તો અહીં જડ્યા !

૬. એક ગાય

ક્યાંકથી
ભૂલી પડી આવે હવા બસ : તૃણ નથી
ચોમેરમાંયે; તપ્ત કણ છે રેતના; તડકો પડ્યો;
ત્યાં કાય તો કેવળ રહી કૃશ હાડકાંનો માળખો
ને એ છતાં એ શ્વાસ લેતી (જેની તો અચરજ થતી)
– હાથમાં આવી ગયેલા મૃત્યુને વાગોળતી !

૭. શ્રાવણની સાંજનો તડકો

શ્રાવણની સાંજનો તડકો ઢોળાયો, મારા ચોકમાં,
જાણે હેમનો સોહાયો હાર ગરવી તે ગાયની ડોકમાં.

આવ્યા અતિથિ હો દૂરના કો દેશથી એવો સમીર તો ચૂપ,
તોય રે લજાઈને ક્યાંકથી રે આવતાં મંજરીનાં મ્હેક મ્હેક રૂપ;
સૂરને આલાપતી ઘડીઓ ઘેરાય શું વાંસળીને વેહ કોક કોકમાં ? – શ્રા૦

આથમણા આભમાં કોઈ જાણે રેલતું અંતરના તેજનો સોહાગ,
વાદળની વેલ્યને ફૂટ્યાં રે ફૂલડાં જાણે અનંગનો બાગ;
રજનીના રંગનો અણસારો આવતો આભના રાતા હિંગળોકમાં. – શ્રા૦

૮. કેટલીક કડી

કેટલું સ્હેલું અરે જલની લહરને જાગવું,
કેટલું વ્હેલું અરે જલની લહરને ભાંગવું.

□

છો ભલે આજે હવે મેં દૃષ્ટિ મારી ખોઈ છે,
અંધારની ને તેજની મેં એક સીમા જોઈ છે.

□

નાહક બધી આ વેલીઓ રે આસમાને છે પૂગી,
જેનો નશો અમને ચઢે તે દ્રાક્ષ તો ક્યાં છે ઊગી ?

□

ફૂલનો બોજો કદી કો ડાળને હોતો નથી,
જાણીબૂઝીને હું હવે આ આંસુને લ્હોતો નથી.

□

એ તમે માની લીધું કે આ કલમ અટકી જશે,
રોપતાં રોપી દીધી એ ફૂલ લાવી બેસશે.

૯. સાંઈ

પાઈ પ્યાલી તે સાંઈ ! અમોને અમલ ચડ્યા ઘનઘેરા,
આ મનનાં ઈંધણ સળગાવ્યાં, નાંખ્યા ડુંગર ડેરા. – પાઈ૦

આંખ મીંચી અંધારાં બાંધ્યાં, ફૂટી સૂરજ સરવાણી,
એક આસને બેસી સફરી અરબી ઘોડી પલાણી,
કુરનિશ કરતા ઝૂક્યા હજૂરે કૈંક નવાબ નમેરા. – પાઈ૦

નામ રહ્યું ના, ધામ ગયું, ને કોણ જોરુ ને છોરું ?
જીતી બાજી આ છેલ્લીવેલી જ્યાં નિજનું મૂક્યું મ્હોરું;
ઊડે અમારાં જુલ્ફાં પાગલ જાણે મોજી બટેરા. – પાઈ૦

ઇલમની લકડી દીધી સાંઈ ! ધૂળમાં નાવ ચલાવી,
અલકમલકની આંખો જુઓ કાઠની ગાય દુઝાવી;
પરકમ્મા કરતાં તુજ સાંઈ ! છૂટી ગયા ભવફેરા. – પાઈ૦

૧૦. કૃષ્ણ-રાધા

આ નભ ઝૂક્યું તે કાનજી
ને ચાંદની તે રાધા રે,
આ સરવલ જલ તે કાનજી
ને પોયણી તે રાધા રે,
આ બાગ ખીલ્યો તે કાનજી
ને લ્હેરી જતી તે રાધા રે,
આ પરવત-શિખર કાનજી
ને કેડી ચડે તે રાધા રે,
આ ચાલ્યાં ચરણ તે કાનજી
ને પગલી પડે તે રાધા રે,
આ કેશ ગૂંથ્યા તે કાનજી
ને સેંથી પૂરી તે રાધા રે,
આ દીપ જલે તે કાનજી
ને આરતી તે રાધા રે,
આ લોચન મારાં કાનજી
ને નજરું જુએ તે રાધા રે !

૧૧. નક્કી અહીં આ હું રહું છું ?

નક્કી અહીં આ હું રહું છું ?
નક્કી અહીં હા, હું રહું છું ?
આ જ સરનામે મને મળતા બધા પત્રો,
ભોંયતળિયે, છેક નીચે,
પોસ્ટના પરબીડિયાના જેટલી તો છે જગા;
ને ઉપરની કોક નાની ટિકિટ સરખી એક બારી,
એ થકી સૂર્યે કદી જોકે મને જોયો નથી,
એ થકી ના ચંદ્રને મેંયે વળી જોયો કદી;
એ બારી તો
અહીંતહીં બધે ઉપરનીચે વાંકાચૂંકા
રહેતા પડોશીના બજંતા રેડિયોની રેકર્ડોને ચાલવાનો માર્ગ,
એ જ બારી પાસ વીત્યાં
આજ પ્હેલાંનાં બરાબર વર્ષ મારાં વીસ ઝૂલે,
ઝાંખી છબીમાં વર્ષ મારાં વીસ ઝૂલે,
એમાં રહેલી આંખ જુએ
કે અહો, શું આ જ મારું રાચવાનું
રાચરચીલું ?
ચાલીસ લગ પથરાયલી આ જિંદગી...

આજ ઊઠતાંવેંત હું તે ક્યાં વિચારોમાં વહું છું ?
દિવસ જન્મ્યો ને છતાં ના દર્પણે દેખાઉં છું,
દિવસ-રાતે એનું એ છે તેજ હ્યાં તો !
સ્વિચમાં સઘળું સમાયું,
સ્હેજ કટ –
કેવું પલકમાં તો બધું પ્રગટી ગયું !
પ્હેલાં પ્રથમ મુજને વિહંગો બહુ ગમે.
કેટલાં વર્ષો પરે મેં એ વસાવ્યાં,
આ પડ્યાં ટેબલ ઉપર
જેનું નહીં પીછુંય તો ફરક્યું કદી તે રંગહીન રૂનાં કબૂતર.
ને કોણ એવું માનવી કે ફૂલ જેને ના ગમે ?
ખીલ્યાં ન તે કરમાય ક્યાંથી ફૂલદાનીમાં ?

એની તૂટે ના દાંડલી, એ કાગદી,
કઈ રીત એ કુંતલ ભરાવું કોઈને ?
એની નજીક બે ગાય નાની ધાતુની
જાત્રા વિષે માને ગમી ગઈ એ હતી,
કોને સ્મરણ સ્તન્યપાનનું ?
ને મેં કદી ચાહથીં અલગ તો દૂધને પીધું નહીં !
ત્યાં કૃષ્ણ કરતા સ્મિત, વેજિટેબલ કંપની કેલેન્ડરે,
ત્યારે મને પણ આવતું હસવું;
શિવ-તાંડવ-નૃત્ય ચાલે આશ્રયે ડ્રગ સિંડિકેટ ઉપક્રમે !
છાજલી ભરચક ભરેલી,
રાયતાં, કેરી, અથાણાં,
આડુંઅવળું કેટલું બીજું બધું !
થોડી દવાની શીશીઓ,
એકાદ-બે ખાલી પડ્યાં ઇન્જક્ષનો
ને બ્લેડ ઝાઝી વારની વપરાયેલી;
ત્યાં પથારી આસપાસે 'ચિત્રલેખા'
બીજગુપ્તે જે ચહી, ને મેં નહીં;
ગીતા સમશ્લોકી,
આવ્યું બધું જેની મહીં તે સાંજનું છાપું,
અહીં શું નથી ? પણ શાં સ્વરૂપે !
ત્યાં જ પડતી બૂમ ચાની,
હું પેન શોધું –
ધર્મપત્નીને બધું બસ, ગોઠવી દેવું –
"તૈયાર હું."
તો એ કહે, "તૈયાર હું.
આજ વહેલું છે અમારે બાલમંદિર
શનિવારનું !"
બાલમંદિર ? આપણું એકે નહીં જેની મહીં !
"આ લ્યો, તમારી પેન."
પેન –
મારે હરઘડી એનું પડે છે કામ –
હું જન્મ-મૃત્યુ નોંધપોથી રાખતો.

૧૨. અશ્વ

વ્હેલી પરોઢેથી મચ્યો આષાઢનો વરસાદ,
ને આછી ઘણી છે આવજા રસ્તા ઉપર,
હું હોટેલ ચાની ફૂંફાળી બાષ્પને ચાહી રહું જ્યાં રોકવા
ત્યાં સ્ટૅન્ડ પર એકલ નિહાળું કોક ગાડી એકધારી
ક્યારની દદડી રહી,
ને એટલાં પલળેલ પેખું ચર્મના એ દાબડા
ઘેરા બન્યા અંધાર જેવા અશ્વની આંખો ઉપર
કે વ્યોમથી પડતું હજી પાણી હવે પાછું પડે.
શોષાય ના;
બ્રશ સમી કાપેલ એની કેશવાળીની મહીં તો કેટલું રૂહે ?
ધોધ જે પાણી પડ્યું એમાં ઘણું તો વહી ગયું
એ ઠીક,
નહીં તો ક્યારનો ડૂબી ગયો એ હોત !
ને એય પણ કંઈ ઠીક જેવું થાત.

ને હજુ ઉપરાઉપર વરસી રહ્યાં આ વાદળાં,
લિસ્સી રુવાંટીના થકી લસરી રહ્યાં,
થોડાંક પણ એવાં ભરાયાં કાંધ પરના ભારમાં, સામાનમાં,
ને એટલે ચારે તરફ વ્યાપી વળ્યા આ શીતમાં
અકડઈ ગયેલું પુચ્છ, આખી કાય,
શું એકાદ ક્ષણ બસ અગ્નિની જ્વાળા સમું ધ્રૂજી ઊઠે;
નીચે નમેલી ડોક એવા એક ઊંડાં કંપથી
ઊંચી થઈ ને શીઘ્ર પાછી એ ક્ષણે નીચી પડી,
અંગ આખાની મહીં વ્યાપી વળી લાચાર ત્યારે
અશ્વની શુંયે વિમાસણ –
સૂર્યનો રથ જે વહે એ સપ્તમાંથી એક પોતે
ક્યાંથી અહીં આવી પડ્યો ?

૧૩. હાથી

અચિંત ક્યાંથી
અહીં આમ હાથી ?
તે વૃદ્ધ
કો પર્વતના સરીખો !
વહ્યું જતું ક્યાં વટવૃક્ષ ઝૂલતું ?
રિક્ષા અને મોટરની વચે વચે
સરી જતી સાઇકલથી લપાઈ
પોચા પડ્યા ડામરપંથની પરે
સુકાયલાં કોઈક હાડકા-શી
ચૂના સમી આ ઊડતી બપોરમાં
ધીરે રહીને પગલું શું પોચું
ધરે ?
હવામાં દ્વય દંતુશૂલે
છિદ્રો પડે, આંખ અતીવ ઝીણી
મકાન ને માણસની છબીને
ઝીલે,
અરધી ઉઘાડી વળી બંધ એટલી
દુકાન ઢાંકે ખસ-ટટ્ટી સુક્કી,
નિરાંતથી લેમન લોક પીતાં
હોટેલમાં ને ભણતા સમે આ
નિશાળમાં તો સહુ છોકરાંઓ;
સિગારના ધૂમ્ર સમો વહી ગયો.

૧૪. અશબ્દ રાત્રિમાં

મટૂકીને
જાણ કશી ન થાય
સૂતેલ એવા જલને જગાડ્યું,
બ્હીતાં બ્હીતાં મેં;
જરી થોડું પીધું,
પીધા પછી પાત્ર વિષે વધ્યું તે
ઢોળી દીધું મધ્ય અશબ્દ રાત્રિમાં;
                    મજલેથી ત્રીજે
ત તો વહ્યું છેક જતાં જતાં તળે
ધીરે ધીરે પાઈપમાં લપાયલી
હેમંતની શીતલ શાંતિના સ્વરો
જગાડતું
જંપી ગયું ક્ષણોમાં.

૧૫. ખિસકોલીઓ

શિશિરની રાત્રિમાં ઠરી ગઈ
આ અગાસી થકી ઊભી ઊભી રહી ભીંતને
સ્હેજમાં તેજથી સૂર્ય હૂંફવી રહ્યો ત્યાં જ તો
સ્હેલની ગેલની
સુપ્ત સંતાયલી
ક્યાંકથી છટકીને આવી ના હોય શું એવી ઉતાવળે
મચી ગઈ મોજમાં
ઘડી અહીં ઘડી તહીં
ઘડી ઊંચે ઘડી નીચે
– ભેરુ જાણે બધા નીર ન્હાવા પડ્યા –
નીરવ કલ્લોલને શો ચગાવ્યો હવામાં અહીં !
નિત્યની ભીંત જે સાવ ચોરસ રહી એ જ વર્તુલ બની;
પલકમાં પુચ્છની પીંછી ચીતરી ગઈ
માહરી આંખમાં ઝૂલતાં વૃક્ષ કૈં સામટાં.

૧૬. આપણે

જેમાં વસ્યા તેની બરાબર
પથ્થરોનાં બસ, મકાનો.
એ મહીં એવાં અચલ
કે આંકડા ઘડિયાળના;
ક્યારે ગમી છે ખુરશી છોડી જવી ?
ને છતાં શી કાર્યવાહી ?
મેજ પરની ફાઈલો તો નિત્ય વધતા કેશ જેવી,
કેશને સંખ્યા કશી –
ઓશ ! કોકનો છે ફોન ? ક્યાંથી વાગતો ?
વિક્ષેપ છાપું વાંચતાં,
સારાય જગની સંવેદના તૂટી જતી,
જે આમ તો ચાના ગરમ પ્યાલા પછી પીગળી જતી;
ને નિત્યનાં છાપાં મહીં તો શું રહ્યું ?
કંપોઝ એનું એ જ,
કો લિફ્ટ ઊંચેથી નહીં નીચે ગઈ
ત્યાં યુદ્ધ સૂતું જાગતું;
આજે રિહર્સલ થાય જો અણુબૉમ્બનું દરિયા વિષે,
તો કાલ નાટક ખાનગી;
દરિયા વિષે તો માત્ર થોડાં મત્સ્ય મરશે,
મૃદુ જીવ જેવું કૈંક છે આ વિશ્વમાં
એવું હજીયે આપણે જોયું નહીં,
સૂક્ષ્મદર્શક કાચનું એમાં કશુંયે કામ ના !

છાપા મહીં તો અન્ય એવું કેટલુંયે,
શબ્દના તે શા હિસાબો ?
શબ્દ ?
કો શબ્દના અક્ષર સમા સૌ આપણે કેવાં નિકટ !
અર્થ કિંતુ એક ના એનો થતો !
મારા તમારામાં કશોય ભેદ ના,
કોક છાપાની હજારો પ્રત સમાં સૌ આપણે.

૧૭. ગાલ્લું

ઊભાં છાનાં ઝાડ :
અંધકારના ઊંચા-નીચા પ્હાડ,
ઉપર અળગો તારક-દરિયો ડ્હોળો,
ખાંસી ચડેલી વૃદ્ધ કાયનું વળ્યું કોકડું –
ચંદ્ર પડ્યો શું મોળો !
ભાત ભાતના ભગ્ન વિચારો મુજમાંથી બહુ જાય વછૂટી
વાદળ રૂપે હાર એની તે હજી ન તૂટી !
પવન પંખી-શો : કિન્તુ કાપી પ્હોળી કોણે પાંખ ?
એક પછી એક હજી અધિકી ઉજાગરામાં ઊગતી મારે આંખ !
દૂર ઘંટના થાય ટકોરા : વાગ્યા ત્રણ કે ચાર
એક નાનકી ઠેસ ખાઈને કાળ પસાર,
ચોકીદારની લાકડીઓનાં લથડે-ખખડે પગલાં
લાલટેનને હવે બગાસાં ઢગલાં;
ઠર્યા દીવાની વાટ સરીખા ચીલા ટાઢા રામ,
ભવિષ્યનો શું ભાર લઈને –
પરોઢ કેરું ગાલ્લું આવ્યું ગામ ?

૧૮. વિહંગ : સ્ટેશને

વળાંક લેતી, બહુ ચીસ પાડતી
પ્રવેશતી, વેગ પ્રચંડ વારતી.
ઉતારુઓ મેળવતી, વિછોડતી,
ગાડી ઊભી જ્યાં પળવાર સ્ટેશને
કૈં માઈલોની મજલો વટાવી,
હાંફ્યે જતું એન્જિન, શ્વાસ મૂકતાં,
હવા ગઈ દાબ થકી ચિરાઈ.

એના અવાજે બહુ હારબંધ
વિહંગ બેઠાં સહુ એકસામટાં
લાંબા પડ્યા સ્ટેશન-છાપરેથી
એવાં ઊડ્યાં કે ભરપૂર વૃક્ષનાં
ખરી પડ્યાં પર્ણ અકલ્પ્ય સામટાં.

હેઠો પડ્યો શ્વાસ, પરંતુ યંત્રનો
ઘડીકમાં, એ જ વિહંગ સર્વ
પાછાં વિરામ્યાં સ્થળ એ જ શોધતાં,

જે વેગથી પર્ણ ખરી ગયેલાં
ફૂટ્યાં ફરીથી સહુ ત્યાં જ પાછાં.

૧૯. ગીત એક ગાયું

ગીત એક ગાયું ને વાયરે વાવ્યું
કે છોડ એનો છુટ્ટો મેલ્યો રે લોલ !
પંખી એક આવ્યું ને આભ એવું ફાવ્યું
કે ટહુકો ઉકેલિયો રે લોલ !
ફૂલ એક ફૂટ્યું ને લોચનિયે ચૂંટ્યું
કે પાંખડી એવી ને એવી રે લોલ !
છલકીને છાઈ રહે વાયરે વેરાઈ રહે
મીઠી અદીઠ ગંધ સ્હેવી રે લોલ !
સરવરને તીર સર્યા, સરવરને નીર તર્યા
અમે કોરા ને છાંયડી ભીની રે લોલ !
તરુવરના તારલા ને આભલાનાં પાંદડાં
બેઉની વાત એક વીણી રે લોલ !

૨૦. ફૂલ

ફૂલનો પવન લોચન મારે વાયો,
આકાશ ભરાય એટલી સુગંધ લાવ્યો.

કોઈ તરુ ના, કોઈ ના ડાળી કોઈ ના ડાળખી, પાન;
ફૂલનો ફુવાર એટલો ફૂટે, જેમ કવિનાં ગાન :
ફૂલનો સૂરજ હૃદયે વાવ્યો, ફૂલનો વળી છાંયડો છાંયો.

ફૂલની નદી, ફૂલનું તળાવ, ફૂલનું નાનું ગામ,
ફૂલનો દીવો, ફૂલહિંડોળો ફૂલમાં ફોર્યા રામ;
કાળને સાગર જાત ડૂબી ત્યાં તરતાં ફૂલથી ફાવ્યો,
ફૂલનો પવન લોચન મારે વાયો.

૨૧. દિવસે ડૂબું

દિવસે ડૂબું રાતના ઊગું
કોઈ વેળા હું આભમાં પૂગું.
એકલવાયા તારલા તગે છેક છેવાડે બૂઝે,
કર પ્રસારી સ્હેજ સંકોરું તેજથી પાછા ઝૂઝે;
તમરાંના ત્રમકારથી ઝાઝું
બોલતું આખું આભ તો મૂંગું.
દિવસે૦
એક સપાટે લસરી આવ્યો લસતી ચાંદની ધારે,
ભૂલમાં હું તો ઊતરી આવ્યો રાતરાણીના ક્યારે;
મ્હેક મારામાં એમ ભળી કે
ઘેનમાં હું તો મુજને સૂંઘું !
દિવસે૦

૨૨. વ્હાણું વાય

પ્હેલાં તે જાગ્યું આભલું ને પછીથી જાગી ભોમ;
પ્હેલાં તે જાગ્યા ભાણજી ને પછીથી સૂતો સોમ.

પ્હેલાં તે જાગ્યા દેવતા ને પછીથી જાગ્યા લોક;
પ્હેલાં તે જાગી શેરીઓ ને પછીથી જાગ્યા ચોક.

પ્હેલાં તે જાગ્યાં સ્રોવરો ને પછીથી જાગ્યાં મીન;
પ્હલાં તે જાગ્યા ડુંગરા ને પછીથી જાગી ખીણ.

પ્હેલાં તે જાગ્યો પીપળો ને પછીથી જાગ્યાં પાન;
પ્હેલાં તે જાગ્યાં ખેતરો ને પછીથી જાગ્યાં ધાન;

પ્હેલાં તે જાગી પનિહારી ને પછીથી જાગ્યો પંથ;
પ્હેલાં તે જાગ્યા પંડિતજી ને પછીથી જાગ્યા ગ્રંથ.

પ્હેલાં તે જાગ્યો વાયરો ને પછીથી જાગ્યાં ફૂલ;
પ્હેલાં તે જાગ્યાં ફૂલડાં ને પછીથી જાગી શૂલ.

પ્હેલાં તે જાગ્યા રાફડા ને પછીથી જાગ્યા નાગ;
પ્હેલાં તે જાગી વાંસળી ને પછીથી જાગ્યા રાગ.

પ્હેલાં તે જાગી ગાવડી ને પછીથી દૂધની ધાર;
પ્હેલાં તે જાગી ગોરસી ને પછી વલોણાવાર.

પ્હેલાં તે જાગ્યા કહાનજી ને પછીથી જશોદા માય;
પ્હેલાં તે જાગ્યાં પ્રભાતિયાં ને પછીથી વ્હાણું વાય.

૨૩. ઝરૂખે

કોક મદીલી લોચનબાળા શીદ ઝરૂખે ઝૂકે ?
સાંજને સમે આંખડી એને કેમ જોવાનું ચૂકે ?

આવતાં-જતાં લોકની વચ્ચે પથમાં જાઉં મૂંઝાઈ,
પલમાં એથી પાંપણ અડ્યે હૃદય જાય રુઝાઈ;
મેઘધનુના રંગમાં મારા મનને રમતું મૂકે...
કોક મદીલી૦

અમીર ઘરની છોરી એ તો દાદરો ઊતરી દેખી,
આજ લગી ના એમ તો એને ક્યારેય પૂરી પેખી;
વાંસળી કેટલી દૂર અને તે વાગતી કોની ફૂંકે ?
કોક મદીલી૦

૨૪. મંદિરમાં

મંદિરના ચોકમાં એવી તે કાય દીઠી રૂડી,
હાથીના દાંતની સોને મઢેલ જાણે ચૂડી !

ચઢતી પગથિયાં પ્રભુજીને વંદવા ટચલી આંગળિયે બાળ,
કંચનના કુંભમાં અમૃત ઊભરાય એનો હળવેથી આવતાં ઉછાળ !

તેડીને બાળને આછો રણકાર કીધો આઘેનું વાધ્યું કશું વ્યોમ,
આછેરી આંગળીથી ચોખાના સાથિયામાં પૂર્યા સૂરજ ને સોમ !

તાજાં તગર ફૂલ પોતે અણજાણ છે અડકીને આપતી સુગંધ,
જોડીને બેઉ હાથ બેસી ગોઠણિયે કરતી લોચનને બંધ !

એટલી તે વારમાં કોણ જાણે કેટલે એની કાયા તે ક્યાંય રહી ઊડી !

મંદિરના ચોકમાં એવી તે કાય દીઠી રૂડી,
હાથીના દાંતની સોને મઢેલ જાણે ચૂડી !

૨૫. સાંજ સમાનો દીપ

ઘરમાં ઊગ્યો મોગરો કે સાંજ સમાનો દીપ,
મોતી નીકળ્યું મૂલનું અળગી થાતાં દીપ !

પાણિયારે પોંખતી અજવાળાનો જીવ,
પારવતી જ્યમ પામતી સંતાયેલા શિવ !

એને તે અજવાળિયે નમણા જોઉં નાગ,
કંકુ કાયા રેલિયાં સમણાં જેમ સજાગ !

જલનું તાજું બેડલું ભર્યું નદીનું નીર,
જોવા ઝમતું બુંદથી રૂમઝૂમ દીપ અધીર !

સુખડ-સળીને પેટવી ઉપર ઊગતી વેલ,
મુજને મૂકી અલોપ થઈ પિયરિયાની વ્હેલ !

દીવડી નાની તલાવડી વચમાં ઘીનું નીર,
ડોલે સોના-નાવડી રમતો જેમ સમીર !

પાલવ મારો પાથરી ભોંય લગાડું ભાગ,
વ્હાલા મારા, રાખજો રતૂમડો સોહાગ !

૨૬. છેલ-છબીલે

છેલ-છબીલે છાંટી મુજને છેલ-છબીલે છાંટી,
જમુના-જલમાં રંગ ગુલાબી વાટી...
છેલ-છબીલે છાંટી !

અણજાણ અકેલી વહી રહી હું મૂકી મારગ ધોરી,
કહીં થકી તે એક જડી ગઈ હું જ રહેલી કોરી;
પાલવ સાથે ભાત પડી ગઈ ઘટને માથે ઘાટી !
છેલ-છબીલે છાંટી !

શ્રાવણનાં સોનેરી વાદળ વરસ્યાં ફાગણ માસે,
આજ નીસરી બ્હાર બાવરી એ જ ભૂલ થૈ ભાસે;
સવળવળ સળવળ થાય ઉરે જ્યમ પ્હેલી પ્હેરી હો કાંટી !
છેલ-છબીલે છાંટી !

તરબોળ ભીંજાણી થથરી રહી હું કેમ કરીને છટકું,
માધવને ત્યાં મનવી લેવા કરીને લોચન-લટકું;
જવા કરું ત્યાં એની નજરની અંતર પડતી આંટી !
છેલ-છબીલે છાંટી !

૨૭. અલબેલો

અલબેલો અડકે મને આંખથી રે
એનો કરવો તે કેમ રે ઉપાય ?
ઝાઝેરો તાણું મારો ઘૂમટો તો રે
નાનેરો જીવ આ મૂંઝાય !
બળતે બપોરનાં પાણીડાં સીંચતાં ઓચિંતા થંભ્યા શું શ્વાસ !
કેટલે તે વેગળેથી વેણુના નાદ મને ઘેરીને ઊભા ચોપાસ;
આઘેરા બજવો જી નિજની નિકુંજમાં
બેઠાને કેમ રે કહેવાય !
અલબેલો૦

રૂપેરી રૂપેરી ચડતે પૂનમપૂર આસોનું ઝૂમતું અંકાશ,
ગોપી ને ગોપના ઘૂમરાતા ઘેરમાં જાગ્યા છે રંગતમાં રાસ;
મારી તે જોડમાં આવ્યો અલબેલ એ જ
તાલી એની કેમ રે ઠેલાય ?
અલબેલો૦

૨૮. પંથ

પર્ણ સમો શું ફરફરતો આ પંથ
પડ્યા ચરણનાં ચિહ્ન થકી ખળખળતો,
વાંકાંચૂંકાં કઈ ઝરણનાં પી જઈ પાણી
થનગન થનગન લીલપ લીલો છોડ !

ખુલ્લાં ખાલી ખેતર વચ્ચે
ઊગ્યો એકલો,
દિવસે દોરે સૂર્ય,
લળીને વ્યોમ સમીરણ વાય;
શશિયર જાગી જગવે કાજળ-કાળી રાત.
વારાફરતી તારક માંડી કશીક કહેતા વાત;

છેક પ્રભાતે પોઢે
પાછો એ જ પ્રભાતે જાગે,
આઘે ઊભા ડોક-ગર્વીલા દિગ્ગજને પણ ઝૂલવે
કરચ સરીખી કીડીનેયે હૂલવે;

જલનો ખોબો જાય લળી ત્યમ
લળતો એનો ઢાળ,
કિલોલ ઝૂલતાં વૃક્ષ – વૃક્ષનું એકલ એક જ નીડ;
તડકે રમતાં દડી જતાં તે ફૂલની ગુંજે ભીડે.
ટહુકે ત્યાં તો ફૂલ – ફૂલની ગંધ ગ્હેકતો.
વાદળ થઈને વિહંગ વરસે સ્વરલયની જલધારા –
ઈન્દ્રધનુ ઝરણું થઈ ઊતરે રેલા'વા ઉર-રાગ;

કૌતુકની પણ વાત કરું શું ?
આ મધુક્ષણ ત્યાં કોઈ લહું નહીં
હળવે રહી હું મુજના મૂકું પાય –
અલોપ સઘળું તેજ-લિસોટો
પ્હેલે પગલે અરે કહીં તો
અહીં થકી તે વીજ સમો વ્હૈ જાય...!

૨૯. કેળનાં પાન

આંખની સામે ઊડતાં કેળનાં વિશાળ પાન
જાણે કાય વિનાની ગાય છે હવા લીલમલીલાં ગાન.

એટલાં પ્રલમ્બ
જાણે તરુ સ્વયં - કેટલું કાઢ્યું ગજું
જોકે ફળ ના હજુ.

જેટલા મળે જલ
એટલાં સકળ પીતાં
જાય ના ટીપું એળે
તોયે રે તરસ, તરસ, તરસ...

રંગ ના દૂજો : એકલ લીલમ લીલો
સાતમાંથી એક સહુથી મીઠો
તપતા રાતા સૂરજમાંથી સેરવી લીધો.
ડાંડલી ડોલે
બાજે ભૂંગળ ગાજ્યાં ગાન
એટલાં વેગે – કેટલાં કોમલ – જાય ચિરાઈ !
કરાલ મને સાંભરી આવે વાત.
દરિયો ભીષણ ખેડવો, ભલે સઢના ચીરા !

૩૦. ઝોલાં

લીલાં
ઝૂલતી જુવારનાં બે ઠૂંડાં વચ્ચે ઝૂલતાં
ઊર્ણનાભનાં ઝોલાં,

સૂર્ય સરીખો પ્રસર્યો એકલ નભ આખામાં
છતાં મધ્યમાં
ઓસ-બિન્દુ-શો ધ્યાનમગ્ન શું
એક-કેન્દ્ર થઈ ઝોલે

ચતુર્દિશાએ ફેલાવીને તાલ
કેટલો ગૂંથે નિજનો તાર – તારનો ઝીણેરો સંસાર,
સાંજ જેટલો શાન્ત સમીર
રુદ્ર વેગમાં ગાજ્યો.

પડું પડું દિશાઓ દડતી
એક તાર જો તૂટે
સઘળું...

માંહ્ય મગ્ન તે હળવે હળવે
ભીતરમાંથી તાર રેલતા રાખે

જુવારનાં બે ઠૂંડાં વચ્ચે
હજુય ઝૂલતા ઊર્ણનાભનાં ઝોલાં –

૩૧. લાવ, થોડી વાર

લાવ, થોડી વાર
લીલા ઘાસના આકાશ પર બેસું.

પર્ણમાં પથરાયલાં
વૃક્ષ-ઝરણાંને અઢેલું.
પવનની કો પાતળી
મૃદુ ડાળ
તેને ટપારું.

નગરમાં તો લક્ષ રહેતાં લોક પૂરાં બાર,
તેના લક્ષ ચોવીસ હાથ,
કંઈ ને કંઈ કરતા ભલે.

હું તો ઘડીભર – બે ઘડી અહીંયાં જ તો
બેસું.
સર્વથી – મારા થકીયે થઈ વિખૂટો
અળગાપણાની મોકળાશે કોણ જાણે કેટલો લેટું !

૩૨. વાડનાં ફૂલ

આંગણાની આડ
મેંદીની વાડમાં
લોઢાના તારના અણિયાળા કાંટામાં
હું એક ફૂલ ઊઘડી ગયું છું.

કોઈને અંદર ન આવવા દેવાનું કામ
કદી ફૂલ કરી શકે ?
અમે જ બહાર આવતાં રહ્યાં તો !
કંઈકથી બહાર નીકળી જવું એ તો
અદૃશ્ય મનનાં પગલાં છે.

જે થોડો સમય હું ને મારા મિત્રો
અહીં રહીશું ત્યાં સુધી વાડને હસશું,
એમ સમજો ને અમે હાસ્યનાં જ ફૂલો છીએ
કોઈ વિહંગને
આકાશે અલોપ કરી દીધું કદી જાણ્યું નથી
તો અમારે દુઃખ શેનું ?
ને હજી
અમને પોતાને તો ખરી જવાનો કોઈ અનુભવ નથી.

૩૩. વર્ષો પછી

પીએચ.ડી.ના થીસિસે પુરાયલો
હું ઓસરીમાં બસ વાંચતો રહ્યો,
આંખો થઈ હાથ પછી નછૂટકે
સંશોધનેયે સ્વિચ ઑફ કીધી.

ફંફોસતો ગેહ, સ્વયં રહું છતાં,
પથારીનો માર્ગ પ્રયત્નથી કર્યો.
લંબાવું કાયા, લઘુ બાળ સૂતો
પથારીમાંથી નિજ ગાદલી મહીં
પોઢાડવા જ્યાં હળવે ઉપાડું,
ટચૂકડા હાથ થકી બચેલું,
ઊંડાણમાં કૈં ગજવે છુપાયું,
અકલ્પ્ય એવું લસર્યું અચાનક
દડી પડ્યું કો ચણીબોર લિસ્સું,
વર્ષો પછી શું મુજ હાથ આવ્યું !

૩૪. તળાવ ભણી –

મોલ લચે તેમ પંખી-ટોળું
આવતું તળાવ ભણી
નિજની નાજુક ચાંચ સમાણું
સાવ રે અલગ એક
વેગળું મૂકી જૂથને જાતે
જલશું પ્હોંચ્યું છેક.

જવના દાણા જેટલું ટીપું
પીધું
એટલામાં તો તળાવ આખું
પુલકી ઊઠ્યું
વેગમાં ઊડી
સ્હેજમાં લીધો
દિશ-મરોડ્યા જૂથનો પાછો સાથ !

ધાનના ઢગની જેમ હવે છે
તળાવ પાછું
શાન્ત !

૩૫. એક્કેય એવું ફૂલ

એક્કેય એવું ફૂલ ખીલ્યું છે નહીં
કે જે મને હો ના ગમ્યું !
જેટલાં જોયાં મને તો એ બધાં એવાં જચ્યાં
કે જે નથી જોયાં થતું – ક્યારે હવે હું જોઉં...

એમાંય તે આજે વસન્ત
મબલખ ફૂલોના ભારથી ડૂબું ડૂબું નૈયા લઈને નાંગરી
આછા શિશિરના તટ ઉપર
ત્યાં
હું જ ડૂબી જાઉં છું
હું ભાનમાં બોલી રહ્યો બેહોશ છું
હું ફૂલ પી એવાં ગયો છું ગટગટાવી
આંખમાં એની અસર એવી થતી
જેની સુગંધે જગત આ આખું શ્વસે
તે સૂર્ય મુજને તાતો ખીલેલો લાગતો,
ઓટ-ભરતીમાં ઊછળતા માત્ર પાણીનાં
અરે બહુ પર્ણમાં
સાગર ખીલેલો લાગતો
પર્વતો પાષાણના કેવા ઠરેલા
તે પણ ખીલેલા લાગતા
એકસરખું ચોતરફ ફેલાયલું આ આભ પણ
મુજને ખીલેલું લાગતું
ભમરા સમો ભમતો પવન ને ભમરા સ્વયં
મુજને ખીલેલા લાગતા,
હું આ બધું શું અરે, બોલી ગયો
ફૂલથી કે ભૂલથી ?
જે કંઈ ખીલ્યા તે શબ્દ મારા –
અહીંતહીં બધે વેરઈ ગયા !

૩૬. અષાઢથી

અષાઢથી પલળેલું આકાશ પારેવડું શાંત,
અવર વિહંગ કોઈ નહીં,
ચારે કોર ચારે કોર
લીલાંછમ ખેતરોમાં તરી રહ્યા કાચ.
એમાં ઢળ્યા પવનના પડછાયા શાંત, તહીં
પાણીમાં આ કાચમાંથી ફૂટી ઊઠ્યાં તૃણ.
સ્પંદિત – કંપિત
લીલુંછમ વન,
અસીમ – અકેલ
કોઈ નથી,
ઢળી ગઈ સાંજ.
ગાયનો હા એક વ્હેળો હમણાં તો વહી ગયો ગામ ભણી,
તારના આ થાંભલાની
કેટલીયે શ્વેત શ્વેત આંખ
જોઈ રહે
…શિખા શિખા સળગેલો સૂર્ય
ચણોઠી-શો શાંત ક્યાંય
દડી ગયો.

૩૭. સવાર

પ્હેલવારકી પનિહારીના ઘડે,
કૂપવારિમાં સૂતા તારલા ફરી આભલે ચડે.

નીરખું કંઈ હું ન્યારું,
જલની ઓથે ઘટની મધ્યે અડધું તો અંધારું;
વર્તુલમાં વીંટાઈ ગયો એ સીધોસટ થૈ સીંચણિયાનો દોર,
ગરગડીના ગળા મહીંથી નીસરે નિતનો વણઊંઝેલો શોર.

નવશેકા પાણીની માંહી હાથ બોળીએ
એમ સૂર્યમાં નજરો બોળું.
ઊગતા ઊગતા ઊગતા ઊગતા
સૂર્ય મહીંથી ઊડતું પંખીટોળું,
અગ્નિના ઊછળે અબ્ધિ જેમાં રૂપ ધરી દર્પણનું રાખ્યું,
મુખ જોવાનું મળે નહિ ત્યાં ઊઘડ્યું જગ જોવાને આખું.

જલે ભરેલા ક્યારા સરખો સૂર્ય લાગતો શીત,
એમાંથી તો ઊગી નીકળી
આંખોની આંખોની આંખો
કોણ જાણતું કઈ તે એવી રીત ?

૩૮. માછલી

એક માછલી
                    મીઠી મીઠી
                              લિસ્સી લિસ્સી
ઊડે ઊડે

                    આછી આછી
તરતી સરતી હરતી ફરતી સંચરતી ક્ષણ ક્ષણમાં
ભીતરની ભીતર, મારા મનનાયે મનમાં,
                              અંતરના અંતરતમમાં.
જલમાં એને જોઈ નથી મેં, અંદર તો આવી ક્યાંથી ?
રંગ સુનેરી, રંગ રૂપેરી ઝલકારા દેતો સપનામાં સાથી
ભર્યો ભર્યો આ દરિયો આખો એનામાં છલછલતો
વેગ ભરીને સરે તહીં તો રંગ ધોધનો ખળખળતો
જલમાં એણે ફૂંક ભરી ત્યાં પરપોટામાં સૂર્ય સ્ફુરતો
ચન્દ્ર ઊગતો
                    તારાના બુંદ બુંદ રેલાતા
એક માછલી...

૩૯. પુષ્પ એ જ તો...

પુષ્પ એ જ તો પ્રફુલ્લ જેહની
સુદૂર સૂર્યનાય શ્વાસમાં
પ્રવેશતી સુગંધ;
વિતાન પાર જે વહી ગયું
નિઃસંગ એ જ તો વિહંગ;
ચક્ષુ એ જ જે નિહાળતાં સમીપ
તારકોનાં મૂલ;
વસંત એ જ જે વીંધાઈ
મ્હેક મ્હેક – તીવ્ર શૂલ;
ન કોઈ અભ્ર – જ્યાં લગી અમૃતો વસંતમાં ઝર્યાં;
પર્ણ એ જ પક્વ જે વસંતમાં ખર્યાં.

૪૦. એકાદ જો

એકાદ જો
વિહંગની ચાંચ જેવી
પંક્તિ મને ફૂટી જાય,
પછી તો ચૂગી લઉં
વેરાયેલા અહીંતહીં
શબદના કણ કણ !

૪૧. પોઢી ગયેલું ફૂલ

છે પતંગો કે પછી મુજ ભૂલ છે ?
પાન પર પોઢી ગયેલું ફૂલ છે !

રાત્રિના રસ્તા મહીં તારા મળ્યા
ખૂંચતી એ સ્હેજ તીખી શૂલ છે.

એ સરકતા સાપને ઝાલો નહીં
ઝૂલતા એ રૂપની તો ઝૂલ છે.

એક ઝાકળના ઠરેલા બુંદ પર
એ ઊછળતા સાત સાગર ડૂલ છે.

આમ ઊભા ના રહો કાંઠા ઉપર
પાર કરવા તો પવનના પુલ છે.

એક આસવ મેં પીધો અંધારનો
સર્વ મારી મસ્તીનું એ મૂલ છે.

૪૨. અંધ

વ્હેતાં ઝરણની જેમ હું તો
સાંભળું છું સૂર્ય...

બુંદ
જેનું એક મેં પીધું નહીં
ખોબો ભરીને નીર જેનું ઘૂંટથી પીવું ગમે.
જન્મનો પહેલો દિવસ તે કેટલો લાંબો લચ્યો...

ગર્ભમાં તરતો હતો –
ને હજી ?

હાથ નાંખું ત્યાં મને અંધારની મુઠ્ઠી મળે
કંઈ ને કંઈ ગૂંથ્યે જતી આ આંગળીમાં
ઊગી ચૂકેલી આંખને જોવા મથું
ખાલી તલાવો ને ટેકરીની ટોચ પર
ચાલ્યો જઉં છું
જેટલું અડક્યો જગત
એટલું પંપાળ્યું છે.

૪૩. ઍર-કંડિશન

અડોઅડ પડોશીના દોઢ ટન તાકાતના
ઍર-કંડિશનનો અવાજ
અહીં પણ લઈ આવે છે
નદીની પેલે પાર રહેલા પોતાના કારખાનાનો અવાજ
ત્યારે તો તેમને ઊંઘ આવે છે !
શું નિદ્રાનું નસીબ !
અને મને...
મને તો અવાજ જ સ્વીકાર્ય નથી કોઈનો
નર્યા નીરવ કાજે આકાશને આકાશ જેટલું ચાહું છું,
બારી બંધ ભીતરમાં છતાં ગોંધાઈ રહું છું
ટાંકા દીધેલાં ગાદલાંના રૂની માફક.

વર્ષોથી ઝૂલતાં મારાં ઝાડનો નિનાદ
બહાર તરફડે છે.

બળતા દીવાની જેમ જાગું છું
બહાર આભમાં અનંત આતશબાજીમાં
ફૂટતા તારા
— ના ડામથી દાઝી ગયો છું.
બળું બળું અસ્તિત્વ પર
સિલિંગ પંખાની ઘૂમરાતી એની એ
હવાના પ્રેતના પંપાળાતા હાથે પોઢી જાઉં છું.

૪૪. લોચનથી લૂભવે

કોઈ મને લોચનથી લૂભવે !
ફૂલ નહિ હું એક પેખું ને મ્હેક મને તો મૂંઝવે !
સૌરભના આ સાગર મધ્યે
નાવ વિનાની ડૂબી,
જેમ ડૂબું ત્યમ જલ આ ખૂલતાં
ઊતરું હું તો ઊંડી.
મદીલ હવાનાં મોજાં ઊછળી પ્રહર પ્રહરને હૂલવે !
કઈ ડાળ લ્હેરાઈ કહો ને ?
તરુવર ક્યાં છે ઊગ્યું ?
પાંખડીઓ પાંખડીઓ ખૂલી
મન ત્યાં કોનું મૂક્યું ?
વ્યથા-હર્ષના એક હિંડોળે શીદ મને કોઈ ઝૂલવે ?
કોઈ મને લોચનથી લૂભવે !

૪૫. ઝાડ કાંઈ દોડ્યું છે

કેટલે કેટલી ડાળના રસ્તા
કેટલાં કેટલાં પાનનાં પગલાં
ઝાડ કાંઈ દોડ્યું છે !

આભથી ઢોળાય સૂરજ રાતો
ઠારવા એને લઈને છાંયો
છાંયડે છાંયડે ઠારવા એને
ઝાડ કાંઈ દોડ્યું છે !

વરસે અપાર અષાઢ-શ્રાવણ
ખોબલે ખોબલે જલને કારણ
ઝાડ કાંઈ દોડ્યું છે !

ઓરસ ચોરસ શિશિર ઠરે
એક પછી એક પાંદડાં ખરે
ઝીલવા એને
ઝાડ કાંઈ દોડ્યું છે !

ધરતી આખી
પ્રગટે નહીં ચહેરો સકલ રૂપ
ફૂલનું પ્રગટ કરવા મધુર મુખ
લઈને વસંત વાટમાં એકલ
ઝાડ કાંઈ દોડ્યું છે !

ઉદર ઊંડી જઠર-જ્વાલા
તોષવા એને રસના પ્યાલા
લચતા પેલા ફલના રૂપે
ઝાડ કાંઈ દોડ્યું છે !

નભની માંહી સમાઈ નહીં પાંખ
ડૂબતું કોઈ શોધતું જાણે દ્વીપ
લઈને લઘુક નીડ ત્યાં સામું
ઝાડ કાંઈ દોડ્યું છે !

ધ્રૂજતું સકલ ધ્રૂજતી ધીરજ
વકરેલા કોઈ વાયરાનો ઉત્પાત
મૂળિયાંની ત્યાં મુઠ્ઠીઓ વાળી
ધરતી ભીતર ઝાડ કાંઈ દોડ્યું છે !

૪૬. પાનખર

પંખી વિના એકલું પીંછું ઊડે,
પલમાં પાછું બૂડે
જાય હવાને એક સ્હેલારે એટલું અધ્ધર
કોઈ વિખૂટું એક વેળાનું આભ ઊડેલું
ડાળથી હવે કોઈ તરુનું પાન ખરેલું
જેટલો સમીર જેટલું આકાશ
એટલું એ તો ઝરે.

૪૭. પેન્સિલવેનિયાની ડૉર્મેટરીમાં

પેન્સિલવેનિયાની યુનિવર્સિટીની
ડૉર્મેટરીના વિશાળ ખંડમાં બેઠાં બેઠાં
સરખેજના સીમપ્રદેશને અડી ઊગેલા
કોબીજના દડા સમા એક ગામડામાં
સાવ નાનું ખેતર
એમાં ઝૂલે શિયાળું મોસમના ઘઉં
ડૂંડે બાઝ્યા છે દાણા
એમાંના એકને હું ઓળખું છું.
અહીં બેઠાં બેઠાં
ઉપર ઝળૂંબ્યું છે આભ
ક્વચિત્ આવી જતું આછું આછું અભ્ર
અહીંથી હું જોઉં છું
મેં નથી નીરખેલ તોય
ઉપરથી કેવો વહી જાય પવન !
અહીંથી હું પેખું છું
પંખીનો ટહુકો લીલા પાનમાં જાય ઝિલાઈ.
અહીંથી હું સાંભળું છું
વટેમાર્ગુ એને જુએ કેમ
અહીંથી હું જોઉં છું
ખળામાં ભેગા થયેલા ઘઉં ને કેવાં ગવાશે ગીત –
અહીંથી હું સાંભળું છું...
ત્યાં ત્યાં દૂર દૂર દસ હજાર માઈલ દૂર
નાહીને, વાળ કોરા કરવા મૂકીને છૂટા
કપડાંથી ઝટકોરતી
હે છોકરી !
અહીં મને તારા છાંટા ઊડે છે !

૪૮. સો સો નામ

તારાં સો સો નામ પાડવાં છે
ક્ષણેક્ષણ અવનવાં ચહે સાંભળવા.
તું ગીત થઈને મારે ગામ આવ !
તું ત્યાં છે જાણું છું.
નિત્ય કાર્યરત કે કદીક શૂન્યમનસ્ક
પણ તરતાં તરતાં તને પૂછ્યા વિના
પવન પર તારાં પગલાં અહીં આવે છે
પુષ્પોના ઢગલાને જાણે પાંખો મળી !
હું તો સુગંધના સમુદ્રમાં ઘેરાઈ જાઉં છું.
હું ડૂબી ગયો છું મને કોઈ બહાર ના લાવશો
મારી મૂર્છાવસ્થા જ મારી સહજાવસ્થા છે.
આ અપાર અમાપ અસ્વસ્થ ઉદધિનું અંતર મને મળી ગયું છે.
સાગરની ભીતર એક સૃષ્ટિ છે
એમાં એક જલકન્યા છે
ત્યાં, બ્હારના ઊછળતા ઉદધિમાં
ક્યાંય દડી ના જાય તેમ
જાળવી જાળવીને
તેનું આંસુ ઝીલું છું.
ગીત થઈને મારે ગામ આવ હે અનન્યા !
હું આંગણામાં જ ઊભો છું – મારું ધામ તારે શોધવું નહીં પડે
હું કોની રાહ જોઈ રહ્યો છું તે સહુ કોઈ જાણે છે
બપોરનો બ્હાર ઊભો છું – ચિત્તમાં ભરી છે તારી ચાંદની
ભડભડતા સૂર્યને સમજાવું છું
પ્રત્યેક દિવસનો મને હળવે હળવે ડામ આપ !
તું ગીત થઈ મારે ગામ આવ !

૪૯. એક વાર

એક વાર મેં વાત કરી તારી સાથે સાગરના સાદે
તેં ઉત્તર દીધો કોઈ નદીના નીરવ-નાદે;
એક વાર બાવળના વૃક્ષની શૂલ સમી સામટી
મારામાં ફૂટી નીકળી સંશયની સોયો, તેં
પ્રત્યેકનાં નાકાં શોધી પરોવ્યો સહુમાં
મુલાયમ માધુર્યનો – જવાબનો ઝૂલતો દોરો
સંબંધને સીવી લેતો;
એક વાર હીંચકે હલતી રહી તારી કાય
બાજુની જગા રહી ખાલી
ના બોલાવ્યો – ના ડોલાવ્યો મને !
બાજુની પગહીન પાટમાં બેઠેલ હું તોય
મારી ભણી તારી પ્રવાહી આંખ પણ નહીં જ ફરકી !
જરા વધુ જોઉં – તારાં
આંસુના મુકુરમાં જોઈ લઉં તારું મુખ
એ જ ક્ષણ એક વાર તું મારા મનમાં મધ્યમાં રહી ઊભી
ડગમગ ત્રાજવડાં – સ્થિર – સુખદુઃખ;
એક વાર શૈયાના એક ઓશીકે
તારા કેશ-ગૂંથ્યાં ગુલાબની સુગંધ એવી તો
ઊતરી ગઈ ઊંડે – (કે ઊડી ગઈ !)
હવે શોધું એને કેટલીય વાર – મારા શ્વાસે શ્વાસે –
ક્યાંય કશે જડે ?
અને આ મિલનના અંતને તે કેવું મોટું કૂપ સમું
પૂર્ણવિરામ –
જેના જલ મહીં મારા સ્વપ્નનું શબ તરે !

૫૦. વૃક્ષ

સ્મરણોનાં પર્ણથી ઘેઘૂર થઈ ગયો છું,
મારી દિવસોની ડાળીઓ લળી ગઈ છે.
તને વ્હાલથી ભેટવાના ભાવે
"શું સ્થિતિ છે આ ?"
એવું મરકલડું થઈ જાય છે ક્યારેક
તેનાં ફૂટ્યાં છે ફૂલ
પણ પાકા આંસુના ફલનો પાર નથી
અને પેલો નિયતિનો નિષ્ઠુર સૂર્ય
એ સહુને માટે સરખો.
એનાથી તો હું પોષાઉં છું,
વિકસું છું.
તારી રાહ જોવાની ભોંયમાં
હું મૂળિયાં નાંખીને ઊભો છું.
હું હવે માનવ કેવો ?
વિશ્વનાં અગણિત વૃક્ષોમાંનું એક વૃક્ષ.

૫૧. થયું શું ?

એક પ્રભાતે
પતંગિયું કો ઊડતું ઊડતું ઉપવન મધ્યે
પુષ્પ પરે જઈ બેઠું;
હળ્યું ઢળ્યું એ એવી રીતે કે
પાંખડીઓ પાંખડીઓને ડોલાવી બોલાવી
કહે ઊડવા સંગ...
પતંગિયું ને પુષ્પ
ઊડી રહ્યાં છે વ્યોમ,
ઊગે નવાં સૂરજ ને સોમ
રોમ રોમમાં રંગ,
તહીં મધ્ય વ્યોમથી ઢળતો જાતો સૂર્ય... થયું શું ?
પતંગિયું તો અન્ય પુષ્પ પર જઈ બેઠું.
સંગ ઊડતું પુષ્પ
ધપ્પ દઈને હેઠે પડતું,
એના હીબકાતા હૈયાને ધૂળ ધરાની છાનું રાખે !

૫૨. પ્રેમ

તું જ મારી વ્યોમવિહારની સંચાલિકા,
પણ આપણું વિમાન ક્યાં ?
તું એટલી મૃદુ, એટલી નાજુક કે કરમાઈ જવાનું તેને
પાલવે જ નહીં

અને હું તો આ પર્વત જેવો પ્હોળો પથરાયેલો,
સમયના સૂર્યથી સુકાઈશ નહીં – તરડાઈ જઈશ જરૂર;
એટલે તો લાગે છે :
સુખ સુખડ જેવું મોંઘું થયું – હવે મળે છે જ ક્યાં ?
છતાં એક સુવાસ આવે છે પણ તે ભવિષ્યમાંથી,
ભાવિમાં પ્રગટનારાં પુષ્પોમાંથી.
સુગંધ સમું સ્વચ્છ પુષ્પ પાસે કશું નથી
પણ
સાંપ્રત જ્યાં સર્વ કંઈ આવે છે તો એ અશુદ્ધ થઈ જાય છે.
ધૂળની બનેલી આ ધરામાંથી ઊઠતી દરેક ડમરીમાં આપણે
ઘેરાઈ જઈએ છીએ.

પૃથ્વી તો પ્રતિક્ષણ ઘૂમી રહી છે.
તું શેરીમાં હજી સ્થિર ઊભી રહી છે – ના
સળિયાવાળા બારણાંના ઘરની અંદર ઊભી રહી છે
અને જોઈ રહી છે –
હું તો વિખૂટો પડી આ ચાલ્યો વનમાં –
જ્યાં પુષ્પોનાં ઝૂમખાલચેલી ડાળી સાથે સશબ્દ
વાતો કરીશ

– ત્યાં ત્યાં
હજી પ્હોંચ્યો નહીં ત્યાં
પ્રત્યેક ઊઘડેલા ફૂલમાં તારા ચ્હેરાઓ ડોકાય છે.

૫૩. એ લોકો

એ લોકો પ્હેલાં કાપડના તાકા ભરી રાખે છે
પછી જ્યારે ઉઘાડો માણસ ફાટી જાય છે ત્યારે
વાર વાર વેચે છે.

એ લોકો પ્હેલાં ધાન્યના કોથળા ભરી સીવી રાખે છે
પછી જ્યારે માણસ સડી જાય ત્યારે
કિલો કિલો વેચે છે.

એ લોકો પ્હેલાં ઔષધની શીશીઓ
સંઘરી રાખે છે.
અને માણસ જ્યારે ફૂટી જાય છે ત્યારે
થોડી થોડી રેડે છે.

તે તે લોકો છે જ નહીં.
એ તો છે નોટોને ખાઈ ઊછરતી ઊધઈ
બીજું એને ભાવતું નથી.

મારે કવિ થવું જ નથી.
ભારે અસર કરનારી જંતુનાશક દવા થાઉં તો બસ !

૫૪. ઈસુની ઉક્તિ

મને ઉતારી લો
ઉતારી લો આ વધસ્થંભ પરથી,
સૈનિકો, મારે શહીદ નથી થવું.
મારું લોહી લૂછી નાંખો,
વેદનાનો શિલાલેખ લખનારા ખીલા કાઢી નાંખો,

આ બધું નથી સહન થતું.
અને પૂછું છું શા માટે સહવું ?
આ સૂર્ય જેવું શુદ્ધ ઊછળતું લોહી લૂછી નાંખો.
દેદીપ્યમાન મારે નથી દેખાવું
અને પેલો સૂર્ય જોઈ જાય એ પ્હેલાં
સૈનિકો આપણે સહુ સાથે મળી – (વેશ્યા પર પથ્થર
મારવા જતાં પેલાં ટોળાંની જેમ)
પેલા સૂર્યને પથ્થર મારી પાડી નાંખીએ
મને કશુંય ના દેખાય એવું અરાજક અંધારું જોઈએ છે.
મને અહીંથી જલદી ઉતારો ઉતારો.
મારેય તમારી સાથે – પાસે કાણી કોડીય નથી તોય –
જૂગટાની હારજીત રમવી છે,
પાસાં પાડવા એ જ આનંદ છે.
બે હથેલીમાં સોગઠાના સ્પર્શ જેવું
આ જગતમાં છે શું ?
એમાં સોગઠું જે રીતે મુક્ત રીતે બંધનમાં
હરેફરે છે – એવું જ આ જગતમાં મારે ભમવું, રમવું છે.
હું હજી જીવું છું – મારે હજી જીવવું છે
અથવા મારે હવે નથી જીવવું –
જીવવાનો એક ભાગ કેવો હોય તે મેં જાણી લીધો છે.
મારે અહીંથી ઊતરી જવું છે,
આ વેદનાના ગૌરવ પરથી ઊતરી જવું છે,
હું છું ત્યાં મારે નથી રહેવું.
આ કરોડો સુક્કા સુક્કા ક્રૉસ પર – લીલીછમ ડાળીનો
અનુભવ જ નહીં –

આ હણાઈ ગયેલાં લણાઈ ગયેલાં ખેતરોમાં
એક માત્ર ચાડિયો બની મારે યુગો નથી વિતાવવા.
આકાશના પિતા ! હું તને ઓળખતો જ નથી,
મારે તો આકાશ ઓળખવું છે.
હું તો મારો સુથાર-બાપ શોધું છું,
મારે ઘર, હળ ને ઘોડિયાં ઘડવાં છે.
લાવો લાવો – ક્રૉસના કાષ્ઠમાં અગ્નિ પ્રગટાવી
આજની સાંજની રોટી પકાવી લઈએ –
મને પણ ભૂખ લાગે છે – છેલ્લા ખાણાને તો લાંબો સમય
થઈ ગયો છે.
જુદાસ ! તું શું દ્રોહ કરવાનો હતો !
મારે જ મારો દ્રોહ કરવો છે,
મારે મારાથી છૂટું પડવું છે,
જે હું છું તે જ ખોટું છે.
હું એક બીજું અસ્તિત્વ શોધું છું –
અંધારું અંધારું – સૂર્ય ચંદ્ર તારા બધું બુઝાવી દો.
મારે કોઈ પણ વેશ્યાનો થોડી વાર વર થવું છે.
તેઓ શું કરે છે તેનું તેમને ભાન નથી,
ભલે
પણ હું શું કરું છું તે તો હું જાણું છું.

૫૫. અહીં રાધિકા ક્યાંથી ?

અહીં રાધિકા ક્યાંથી ?
કદંબ નહીં ને નહીં નહીં બંસી નહીં કહાનો
એકલ આંસુની જમુના સાથી !
વ્રજનું છે ઘમસાણ ઉરમાં ઊભરાતી ગાયોનાં ટોળાં,
નેણ મહીંથી નીરખું એ તો ભાવભર્યા જે ભોળાં ભોળાં,
સહિયરને ના કોઈ સમજતું આટઆટલી ગોપીમાંથી !
કદંબની એની છે કાયા પલ પલનાં સ્મિતનાં ફરકે છે પાન,
અને છતાં મેં નજરે જોયો કંડારેલો કેમ વિરહનો વાન ?
એ તો બેઠી આ બેઠી કેવળ રસ્તો કાપે છે હીબકાંથી.
ઊભરાતી પ્રીતિનાં ગોરસ છલકે ગીત ગોળીમાં ગાતાં,
હશે કૃષ્ણ હમણાં પામી, હોય નહીં તો હોઠ આટલા રાતા !
મલક મલક છે હોઠ મધુરા ડળક ડળક પણ આંસુ ક્યાંથી ?
નેણ મહીં નિજ નટવર નાગર વેણ મહીં નિજ વેણુ,
રાસ રમેલા માધવને પણ કહે આટલું મહેણું,
'પડું પડું ગોવરધનને હૈયાના ધબકારાથી.'
મથુરાનો મારગ છે લીધો અને હજી તો રહ્યા દ્વારિકા દોડી,
કદંબની તો બહુ બહુ ડાળી કહીં છુપાવી બંસી દીધી છોડી ?
કાળીનાગ તું ! મુજને કરડ્યો, માધવ ! ભલે દીધો તેં નાથી !

૫૬. નાગપાંચમનું ગીત

ઝૂંપડીને શા ઝાંપા ?
બેવડ વળી ભીંતના રુએ કંકુથાપા !
વણજારાના વ્હાલને કારણ નેજવું કરી જોઉં,
પૂરવ ઊગ્યો સૂરજ મારો પચ્છિમ માંહી ખોઉં,
હું તો હલતી નહીં
ચલતી નહીં દિનને ગણે આઘાંપાછાં ટેરવાં કરે ટાંપાં !
કોઈ કૂવાની વણઊંઝેલી ગરગડીની સાંભળી મારી ચીસ ?
ગાંઠ છૂટી ગઈ વેરણછેરણ ગાંસડી મારી
મને સાંભરે એની ભીંસ,
મોરતી માર મનને હું તો તેજ-છરીથી ક્યાંકથી પછી કાપા.
આટલો શ્રાવણ શેય ઝિલાતો ?
એની સેરની વાગે શૂલ,
કૂખમાં ભરાઈ ક્ષણ તે બેઠી
હું તો ભારેવાઈ – ભૂલ,
દૂધડાં ધરું, ડંખ દિયો એક આજની પાંચમ
ઠારજો મને નાગજીબાપા !

૫૭. ફૂલનો ફટકો

ફૂલનો લાગ્યો ફટકો અમને ફૂલનો લાગ્યો ફટકો !
આભ ચડ્યા ને આભ ઊતર્યા વચમાં વીજનો ઝટકો !

આટઆટલાં રૂપ રૂપનાં વાદળ છાયાં એ તો એના લોચનનો છે લટકો !
અંધકારની કાજળડબ્બી અમે ઉઘાડી મહીંથી નીકળ્યો ચંદ્રકિરણનો કટકો !

મધ તો મીઠું, મધથી મીઠો અમને લાગ્યો મધમાખીનો ચટકો !
તમને મળશું એમ માનીને અમે તો રાખ્યો ખોવાવાનો ખટકો !

મ્હેક મ્હેક એ મળ્યો મોગરો ક્યાંય ન માતો ભલે છોડવો બટકો !
ફૂલનો લાગ્યો ફટકો અમને ફૂલનો લાગ્યો ફટકો !

૫૮. મૂંગા છે મોર

આભ આખું ગ્હેકે ને મૂંગા છે મોર,
ઊભા પથ્થરની પાટ થઈ આઠે પ્હોર.
ટૌકાને ટીપી ટીપી ઘડવો છે ઘાટ,
મોરલાને શીખવે ઘડિયા મોપાટ !
વાંસળી તો વેગળી, નાનકડી આંકણીમાં એટલું છે જોર.
ઝોડ થયું ઝાડ ડોલે ના ડાળ,
રેણ કરી રાખી સરોવરપાળ,
કાતરથી કાપી લીધી માતાના પાલવની સોનેરી કોર.
ડૂસકાંના દરિયાને આંસુના પરવત,
એક એક ડાળ બની કાપવાની કરવત,
પીંખે ના કોઈ નીકળે ના લોહી તોય ખૂંપે ઊંડા ઊંડા ન્હોર.

૫૯. લીલા લીલા લીમડામાં

લીલા લીલા લીમડામાં ચૈતરનું ચાલવું,
પડતાં આ પગલાંમાં મ્હોર થઈ મ્હાલવું.

નમણી આ નોમનો ચૈતર તો રામજીનો ચ્હેરો,
વ્હેતો આ વાયરો માતાના હાલાનો સાદ ઘેરો ઘેરો,
હેતના આ હાથ સમી ડોલતી આ ડાળીઓનું ધીરું ધીરું હાલવું.

ખુલ્લાં મેદાનનો રંગ રંગ મોરલો ઢળકે છે પીંછાંના ભારથી,
ડોલતા શિરીષ મ્હેક ચારે કોર વેરતા સૂરજની થાય જાણે આરતી,
પૂનમના પૂરમાં જાતા તણાતા માનવના મેળા,
ભેરુના ગોઠ બેલડીએ વળગ્યા છે કોક કોક ભેળા,
મારો એકલિયો અંધાર કાજલથી ઘટ્ટ – ચાંદનીથી કાલવું.

૬૦. તને એક...

તને એક પૂંપરો હુવે !
કેડમાં પણે ક્હાનજી તેડ્યો કોઈ જશોદા તુજમાં જુએ !
બરાબર નવલે પાશે.
ગઈ ભરાઈ કોઈ તું આશે,
આભ ફાડીને આવતું કોઈ મીઠું મીઠું મલકે – રુએ.
ખાતાં ખારેક-ટોપરાં નર્યાં,
દરિયા બેઉ દૂધના ભર્યા,
આંખમાં રાખી ઘોડિયું એનું ભરવા પાણી જાય તું કૂવે !
ગોબરા થાતા પાલવ છેડા,
જાય છે વ્હેતા નાકના સેડા,
અડતાં અધિક થાય ગુલાબી ફૂલને પોચા વ્હાલથી લુએ !
દીવડો કર્યો દેખવા એને,
કાજલ આંજ્યું નાનકાં નેને,
દુનિયા આખી દીધ ઢબૂરી જાગતી એની સોડમાં સૂએ !

૬૧. ક્યાં છે મારું નગર ?

એ જ છે મારું નગર
જ્યાં શ્રાવણની ઝરમર – આકાશમાં મેઘધનુષ્યના તરંગ,
કોઈ ભીંજાતું બારી પાસે સહજ ઊભું રહેવાથી,
દાણાપીઠમાં બળદ-ગાડાં છૂટતાં
ઘઉંની ગૂણીઓ જોખાતી
રસ્તામાં ઊભરાતો માનવલોક
સવારે સ્કૂલે જતાં બાળક
મોડા શોમાંથી યુગલ મધ્ય રાત્રિએ ઘેર જતું
બસમાં – 'બહેન ઊભાં રહો, બીજી બસમાં' – એમ
કંડક્ટર કહી શકતો
સ્કૂટર–સાઈકલ પર સંસાર હરતોફરતો.
પણ એક દિવસ
પ્હેલો પથ્થર બસના કાચ ઉપર
એક અવિચારી છોકરાના હાથમાંથી છૂટ્યો
રસ્તા ઉપર કરચોકરચ થઈ પડી –
હજી ગઈ કાલે તો 'તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો'
મંદાક્રાંતામાં ગાયેલું –
'પથ્થર પથ્થર ધ્રૂજે' આખું વરસ ઘૂંટેલું –
ત્યાં જ શહેરને શો થઈ ગયો સન્નિપાત
કે પથ્થરનો બૉમ્બમારો શરૂ થઈ ગયો !
પાષાણમાં – લોહિયાળ પાષાણમાં
ક્યાં છે મારું નગર
ક્યાં ગયાં મારાં નગરજનો ?

૬૨. ચિરંતન નારી

પૃથ્વી જેની કાયા
શૈલનાં શિખરો સુધી વિસ્તરેલો ઊભો જેનો દર્પ
અભ્ર અભ્રમાં ડોલતાં એનાં સ્તન
ધવલ તારકોના દંત
દ્વય સંધ્યાના રતુંબડા હોઠ
સ્વર્ગ જેનું મુખ
જંબુદ્વીપ જેની દૂંટી
વનરાજિનાં રુવાંટાં
અંધકારની કેશઘટા
કમળનાં વન સમા સહસ્ર હાથ
સાત સમુદ્રનાં મોતીની માળા પ્હેરેલી
આકાશનો પાલવ ઓઢેલી
જેના પ્રત્યેક પગલામાં વસંતનાં પર્ણ
કોટિ કોટિ કીકીઓના દર્પણમાં જેની પ્રતિછાયા ઝળહળી ચૂકી છે તે
નિત્ય યુવા
ચિરંતન નારી
આજે ભિખારણના વેશે ટિળક રોડ પર
કેડમાં – રડીને છાનું રહી ગયેલું છોકરું તેડીને
પોતાના અશક્ત દીન હાથ દ્વારા – માંડ માંડ ઊંચકી
નાના છોકરાનો હાથ લંબાવી
મારી પાસે અબોલ આંખે કંઈક માગે છે,
પણ હું ઝડપથી ભીડમાં ભળી જાઉં છું.

૬૩. એરણનું હૃદય

ચારે બાજુથી ધરતીમાં ધરબાયેલી અરધોઅરધ
ચોરસ ન ચસે ન ખસે
એવી કઠણ કાયની એરણમાં
રહેલા હૃદયની કોણ જુએ
ઘણ પર ઘણ ઝીંકાતી વેદના ?
ને છતાં એને હજી તો ખેવના
ઘણ પર ઘણ ભલે ઝીંકાય
કૈંક ઘડવા...

૬૪. ઈંડું

મને
એક ઈંડાનો આકાર
ના ગમ્યો
થયું
લાવ સરખો કરું
અને...
ફૂટી ગયું –

૬૫. માછલીઓ

આદિથી
આજ દિન સુધી
મને તો ગમે છે માછલીઓ સાવ ઉઘાડી
એક બાજુમાં રહેતા દરજીને જ
કપડાં સીવવાની ટેવ પડી છે.

૬૬. શું થશે ?

સૂર્યનાં કિરણોને
માછલીઓ બહુ ગમવા માંડી છે.
હવે શું થશે ?

૬૭. આકાર, આકાશ, આકાશ

આકાશ, આકાશ, આકાશ !
માળામાંથી ભાગી જતાં પંખીઓ,
અને માળામાં જ રહેતાં પંખીઓ;
બે જ પ્રકાર છે.
બેમાંથી એકને આકાશ ઓળખે છે.
હે ભીરુ, ન ઊડનારાઓ ! સૂકાં તણખલાં હૂંફ આપે છે એ સાચું
પણ સુસવાટામાં ઊંચે ઊડવું
આકાશને અડી જતું - સ્હેજમાં રહી જતું ગીત ગાવું
એનો તો આનંદ જ ઓર છે !
ઊડીએ છીએ ત્યારે જ પાંખો પાંખો બને છે
જેમ પાંખડીઓ ઊઘડે છે ત્યારે પુષ્પ પુષ્પ બને છે એમ !
ન ઊડતી પાંખો અને ઊડતી પાંખો
એ બે વચ્ચે પડ્યું છે માત્ર શિલાઓના શરીરવાળું અચેતન મૃત્યુ
આકાશ, આકાશ, આકાશ : મારામાંથી કોઈ સાદ પડે છે.

૬૮. શબ્દો

સમુદ્રનાં મોજાં સમાં આંતર-આંદોલનથી ઊછળતું
છતાં વ્યોમની વાદળછાંયને પોતામાં લપેટી લેતું
કોઈ જે સમુદ્રપાર ઊભું છે તેને માટે હું
શબ્દો શોધું છું.
જેને હો ટેરવાં કે જે એને સ્પર્શી શકે.
જેને હો આંખો કે જે એને જોઈ શકે,
જેને હો હાથ કે જે એને બાથ ભીડી શકે.
એકધારું પોતે જ બોલે એવા
શબ્દો હું નથી શોધતો.
હું એ શબ્દો શોધું છું
કે જેને હો કર્ણ
કે જે એની વાત સાંભળી શકે.
શબ્દો કે જે એને જોઈ
અશ્રુથી છલકી પડે
અને ક્ષણ પછી એના સ્પર્શે
મલકી પડે
એ શબ્દોને હું શોધું છું.

૬૯. ખેતરમાં

હું
તો
જન્મ્યો ત્યારથી
ન
મા
યો
પુરુષના હાથે પ્રસવેલો
ખેતરને ખોળે ધરતીનો જાયો !
ગુજરી ગયેલા કાળુભા પટેલનું જીરણ અંગરખું
મારું પહેરણ – પવનમાં ફાટેલું ફફડતું
બરાબર પેટે આવ્યું ગજવું
હોત ને મારે મા પાશેર શેકેલા ચણા ને
ગોળની ગાંગડી કેવાં નાંખ્યાં હોત !
લાકડીનો વાંસો ને
લાકડીના હાથ,
જગતના નાથ
ભલા ભગવાન
મારા પગ વાળવાનું જ ભૂલી ગયો !
આમ ઊભા ને ઊભા
નહીં ખાવું નહીં પીવું
આખી પાંચ વીઘાં જમીનનો માલિક ! (ના ખાવા દેવું)
ઠીક, બાંયમાં પવન ભરાવી ઠૂંઠા હાથે
બોલાવું પેલાં ખેલતાં ખેડૂત-બાળને કહી દઉં – આ બધું
કે મને નથી ગમતું આવું બનવું – બિકાળવું – બિહામણું...
રામ જાણે કયા નાટકનો હું હાલચાલ વિનાનો જાંગલો !
જુઠ્ઠો છું જુઠ્ઠો છું આમ તો ફાટ્યાતૂટ્યા ગાભાનો;
તોય પડખાના ચીલે ગાડાં-કિચૂડાટનો અવાજ જ્યારે
આવતો ત્યારે થતું
મારેય ચાર ધામની જાત્રા કરવી છે.
પણ આજે બન્યું અદ્‌ભુત

અંધકારમાં ઝોકું એક ખાઈ ગયો
વ્હેલી સવારે ઝબકીને જાગું તો
મારે માથે રંગરંગભર્યું પીંછું એક પડ્યું છે !

૭૦. ચુંબન

ઘેઘૂર વનમાં
બે વૃક્ષ
વળગ્યાં વાતે
બધી ડાળીઓ એક થઈ ગઈ
બે ડાળીઓનાં રહ્યાં રહ્યાં જે પાન
એ
પોતાના – એક પર્ણમાં ગયાં સમાઈ
બે વૃક્ષની
બે ડાળી
બે ડાળીને બે પાન
એવાં એવાં એવાં વળગ્યાં વાતે એકાકાર કે
બે પાનનું થઈ ગયું એક જ પાન
છેવટ એકમેકમાં ગયું ઓગળી
કેવળ અમૃતરૂપ.

□ □ □

આસ્વાદ-નોંધ

૧. એ સોળ વરસની છોરી

ગીત. સોળ વરસની છોરી એટલે મુગ્ધ કન્યા – મુગ્ધા. એનાં નેણ, એનાં ખંજન (ગાલના ખાડા), એનો કંઠ, એની ચાલ વગેરેનું અહીં કલ્પનાસભર નિરૂપણ. એ કન્યાના રૂપવર્ણનમાં જ એના પ્રણય-ફાગની દબાવી રાખેલી મસ્તીનો નિર્દેશ. કોરી મટકી કન્યાનું પ્રતીક બની તેની અભોગ્ય મુગ્ધાવસ્થાનો સંકેત કરે છે. કવિની રોમેન્ટિક ભાવદૃષ્ટિનો પરિચય આપતી, પરંપરાગત લય-ઢાળમાં રજૂ થયેલી લોકપ્રિય અલંકારમંડિત ગેય રચના.

૨. કંચુકીબંધ છૂટ્યા ને –

છંદોબદ્ધ પ્રાસબદ્ધ કાવ્ય : અનુષ્ટુપ. કંચુકી – કાંચળી, કમખો.

હીર-ગુંઠન : અહીં રેશમી વસ્ત્રનું આવરણ. અગમ્ય : ગૂઢ. ત્વચા –ચામડી. લોહને - લોઢાને. મન્મથ - કામદેવ, જે મનને મથે છે તે. સાંપ્રતે – હાલમાં, અત્યારે. પ્રેયસીના કમખાનો બંધ છૂટી જતાં તેનાં બે સ્તનો ખુલ્લાં થાય છે. એ સ્તનોનું ઝીણવટવાળું, કલ્પનાસભર વર્ણન – સ્તન પર ભૂરી નસો જે દેખાય છે તે પ્રીતિરૂપી પક્ષીનો માળો રચવામાં તાર-તંતુની જેમ કવિને ઉપયોગી થાય છે. એ સ્તન લોહચુંબક જેવા છે. ભલે નાની-શી ગાગર જેવાં હોય છતાં એમાં પ્રેમની અપાર તાકાત દાખવતી જાણે સાત સાગરની શક્તિ છે. વરસાદી વાતાવરણ જેવા કામોદ્દીપક વાતાવરણમાં કાવ્યનાયકને પ્રેયસીના સ્તન રતિક્રીડા માટે આમંત્રતી મોરલાની ગહેક જાણે સંભળાવે છે. પ્રણયવસંતની માદક ભાવોર્મિઓનો કવિ અનુભવ કરે છે. કંચુકીબંધ છૂટતાં કવિ પ્રણયમસ્તીના નિગૂઢ બંધનમાં બંધાય છે. એ રીતે પ્રણયક્રીડામાં મળતી મુક્તિ વધુ ગાઢ બંધન માટે હોય છે.

૩. ફૉકલૅંડ રોડને જોતાં

છંદોબદ્ધ પ્રાસબદ્ધ લઘુકાવ્ય : છંદ મિશ્રોપજાતિ. મુંબઈમાં ફૉકલૅંડ રોડવાળો વિસ્તાર વેશ્યાઓનો વિસ્તાર છે. વેશ્યાઓને જોઈને કવિના સંવેદનશીલ ચિત્તને વેદનાના આઘાત સાથે કેટલીક મર્મવેધક કલ્પનાઓ સ્ફુરે છે : સૂરજની સંનિધિમાં જેવી માછલીઓની થાય એવી આ વેશ્યાઓની સ્થિતિ છે. તેઓ આકાશમાંથી ખરતી ઉલ્કાઓ (ખરતા તારાઓ) જેવી છે. તેમની સંનિધિનો આનંદ આભાસી છે – ખારા સમુદ્રમાંથી સાકરની મીઠાશ પામવા જેવો. ખરેખર તો આ વેશ્યાઓ અવગતિ પામેલા

પ્રેમનાં કારુણ્યસભર રૂપો છે. સમાજમાં જે કામવાસના અને તેની સાથે સંલગ્ન ભયાદિ અનિષ્ટો છે તે જ વેશ્યાઓના વર્ગના જન્મનું કારણ છે. રતિ - પ્રીતિ તો અનંગની – દૈહિક ભૂમિકાએથી ઊંચે ઊઠેલા કામની જ સહચરી ગણાય. તેની કેવી વરવી સ્થિતિ વેશ્યાજીવનમાં પ્રગટ થાય છે તે કવિએ સૂર્યમાં તરતી માછલીઓના પ્રતીકથી ખૂબ લાઘવમાં સચોટતાથી કલાકીય સૂઝસંયમથી અહીં વ્યંજિત કર્યું છે.

૪. (કાણાવાળો) પૈસો

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત હરિગીત. એક જમાનામાં આપણે ત્યાં વાઇસરના જેવો, વચમાંથી કાણાવાળો તાંબાનો પૈસો ચલણમાં હતો. એને અનુલક્ષીને આ કાવ્ય છે. જેમાં ભારોભાર ચાંદી હોય એવા રૂપિયા તો ચાલી ગયા અને ભેળસેળવાળી ધાતુના રૂપિયા શરૂ થયા. કવિ ત્યારે એવું વિચારીને મન મનાવે છે કે તોલમાં તો ભેળસેળવાળો રૂપિયો પહેલાંના ચાંદીના રૂપિયા જેટલો જ વજનદાર છે ને ! પરંતુ જે પૈસો ચલણમાં આવ્યો તે, ઉપર કહ્યું તેમ, કાણાવાળો આવ્યો. અકિંચનને – ગરીબને તો પૈસોય મોટો લાગે ! એ પૈસાને ગરીબ જીવની જેમ સાચવતો હશે અને વળી વળીને તાકી તાકીને જોતો હશે. એ રીતે ગરીબની ભૂખી નજર એ પૈસા સોંસરી ઊતરી ગઈ હશે માટે જ તે કાણાવાળો થઈ ગયો એવો કાવ્યાત્મક તર્ક અહીં કરવામાં આવ્યો છે. આ કાવ્ય કવિના કલ્પનાચાતુર્યનો સુંદર નમૂનો છે. ગરીબની નજર કેવી હોય છે તે પણ કવિ બરોબર રીતે સૂચવે છે.

૫. ખીલા

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત હરિગીત. ઈસુ ખ્રિસ્તના ક્રૂસાવરોહણના કિસ્સાનો અહીં ઉપયોગ થયો છે. ઈસુને ક્રૉસ પર ચડાવ્યા પછી લોકોની ભીડ ઓછી થાય છે ત્યારે ખીલા ઘડનારો એક લુહાર ત્યાં ક્રૉસ પાસે આવે છે. હાથ-પગમાં ખીલા મારીને ઈસુ ખ્રિસ્તને ક્રૉસ પર જડી દીધા છે. એમનામાંથી સૂર્ય જેવું શુદ્ધ લોહી નીતરી રહ્યું છે, એની વેદના અકથ્ય હશે ને છતાં એમના ચહેરા પર ચંદ્રના જેવું શાંત માધુર્ય ચમકી રહ્યાનું લુહાર જુએ છે. એને થાય છે કે જે ખીલા મેં મકાન બાંધવા જેવા રચનાત્મક કામ માટે ઘડેલા તેનો ઈસુ જેવા સંતને દેહાંતદંડ આપવા માટે આવો દુરુપયોગ થયો ! લુહારની વેદના આપણા સૌની વેદના છે. શા માટે દુનિયા ભ્રમિતચિત્ત થઈ સંતોની આ રીતે હત્યા કરીને પોતાને માથે જ સામેથી ચાલીને આફત નોંતરે છે ? લુહારનો અફસોસ આપણને ઊંડી અસર કરી જાય છે. અહીં ખીલા નિમિત્તે લુહારની સંવેદના રજૂ કરવામાં કવિની કલ્પનાશક્તિનો જાદુ વરતાય છે.

૬. એક ગાય

છંદોબદ્ધ લઘુ પ્રતીકકાવ્ય : પરંપરિત હરિગીત. અહીં ગાયના પ્રતીક દ્વારા કવિએ સંભવન : આપણા આખા દેશની જે કરુણ હાલત છે તેનો સંકેત કર્યો છે. આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિના નિર્દેશ માટે ગાય જ સૌથી બળવાન પ્રતીક લાગે તો નવાઈ નથી. જ્યાં હવાનીયે રાહત ન હોય, ઘાસનું તણખલુંયે ખાવા ન મળતું હોય

તેવી રેતાળ જગામાં હાડપિંજર દેખાતું હોય એવી સાવ દુર્બળ ગાય સૂરજનો તાપ વેઠતી પડી છે. આવી ગાય આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં તો જીવી ન શકે ને છતાં એ જીવે છે – એના શ્વાસ ચાલે છે તેનું કવિને વિસ્મય છે. એ ગાય જાણે હાથમાં આવી ગયેલું મોત વાગોળતી ન હોય ! એ ગાયની પાસે મોત સિવાય બીજું શું આવી શકે ? ને હવે તો છેલ્લે છેલ્લે મોતનો જ સ્વાદ લેવાનો રહ્યો ! કાવ્યમાંથી મરવાના વાંકે જીવતી આપણા દેશની – પ્રજાની હાલતનો ધ્વનિયે પામી શકાય એમ છે.

૭. શ્રાવણની સાંજનો તડકો

પ્રકૃતિગીત. શ્રાવણની સાંજના તડકાનું વર્ણન. સાંજે ચોકમાં એ તડકાને જોતાં ગાયની ડોકમાં સોનાનો હાર જાણે શોભતો હોય એવી અપૂર્વ ઉત્પ્રેક્ષા કવિ કરે છે. સમીર (હવા) દૂરના દેશથી મહેમાન આવ્યો હોય તેમ શાંત છે અને પુષ્પમંજરીની સુગંધ શરમાતી શરમાતી આવતી હોય એવું કવિને લાગે છે. કવિને એ વેળા વેણુનાદની હોવાનું વરતાય છે. કવિ પશ્ચિમ આકાશમાં વાદળમાં રંગપુષ્પોની જે સૌન્દર્યલીલા છે તેનું રસપૂર્વક વર્ણન કરે છે. ગંધક અને પારાની મેળવણીથી થતા હિંગળોકના લાલ રંગ સાથે આવી રહેલી રાતના શ્યામ રંગનો અણસાર પણ કવિ આકાશમાં જુએ છે. આ કાવ્યમાં કવિની કલ્પનાલીલાની તાજગી અનુભવી શકાય છે. કવિની ઉત્કટ પ્રકૃતિ-પ્રીતિની નિર્દેશક રચના.

૮. કેટલીક કડી

અહીં વસ્તુતઃ તો પાંચ મુક્તકોનો ગુચ્છ છે. ૧. પ્રથમ કડીમાં જલની લહરના ઓઠા હેઠળ કવિ જીવનની ક્ષણભંગુરતા સૂચવવા માગે છે. જે સહેલાઈથી આવે છે તે ઝડપથી ચાલી જાય છે. ૨. અંધાપો આવતાં અંધકાર-તેજની સંબંધસીમાનો ખરો ખ્યાલ આવે છે. અંધકાર વિના તેજની અને તેજ વિના અંધકારની પિછાણ થતી નથી. ૩. કવિ ઊંચે સુધી પહોંચતી વેલીઓ તો અનેક જુએ છે; પરંતુ જેનો નશો ચઢે, જેનાથી મનને મસ્તીનો અનુભવ થાય એવી દ્રાક્ષની વેલીનો તો અનુભવ જ અનોખો ! આ વેલી દ્વારા પ્રિયતમા સખીનોયે અણસાર થાય છે. કવિને દ્રાક્ષની વેલીની તલાશ છે. ૪. કવિની ખૂબ જાણીતી થયેલી કડી : જે સુંદર છે, કુમાર છે, મધુર છે તે કદી બોજારૂપ હોતું નથી – શું કુદરતમાં કે શું જીવતરમાં. આંસુ – દુઃખ પણ ફૂલ જેવાં મીઠાં-હળવાં લાગે; જો જોતાં-જોગવતાં આવડે તો. ૫. આ કડીમાં 'કલમ' શબ્દમાં શ્લેષ છે. 'કલમ'ના બેય અર્થ અહીં પ્રસ્તુત છે : (૧) લેખણ (૨) રોપા માટેની ડાંખળી. કવિની આત્મશ્રદ્ધા જોવા જેવી છે. જો કલમ બરોબર રીતે કવિના જીવતરમાં મૂળિયાં નાખીને વિકસશે તો સુંદર કાવ્યપુષ્પો પ્રગટાવીને જ રહેશે. કલમ ચાલતી રહે - વિકસતી રહે એ જ કવિનું તો ધ્યેય હોય.

બધી કડીઓમાં પરંપરિત હરિગીત.

૯. સાંઈ

ગીત. અધ્યાત્મનો અનુભવ. અહીં સાંઈનો - પરમાત્મા તેમ સંત-ફકીરનો

મહિમા થયો છે. સાંઈના સત્સંગે મનને ભડકાવનાર વિષયવાસનારૂપી બળતણ (ઈંધણ) નાશ પામે છે અને ઊર્ધ્વ ભૂમિકાએ પહોંચીને ઠરવાનું શક્ય બને છે. પરમાત્માનું ધ્યાન ધરતાં – અંતર્મુખ થતાં કવિને અધ્યાત્મજ્ઞાનનો એવો તો પ્રકાશ મળે છે, વૈશ્વિકતામાં એવી તો ગતિ થાય છે, એવો તો ચેતોવિસ્તાર સધાય છે કે પોતાની આત્મસત્તાનો ખુમારીભર્યો અનુભવ મળી રહે છે. પરમતત્ત્વ સાથે અનુસંધાન થતાં જ સ્વાર્થભાવ, ભેદબુદ્ધિ, દ્વંદ્વવૃત્તિ વગેરે લુપ્ત થાય છે અને સર્વાત્મભાવે પરમાત્માને ચરણે – શરણે જતાં જ સૂફી મસ્તીનો અનુભવ સાંપડે છે. કવિ એનું ચિત્રાત્મક બયાન કરે છે. પરમાત્માની – સદ્ગુરુની કૃપાથી કવિને એવી શક્તિ સાંપડે છે કે એમની આગળ કશું બાધા-બંધનરૂપ થતું નથી, એમની આગળ કશું સ્થગિત કે જડ ટકતું નથી. કવિને અંતરયાત્રા કરતાં સાચી. સંસારમુક્તિનો અનેરો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ આ કાવ્ય આધ્યાત્મિક ઉલ્લાસનું કાવ્ય છે. એની કલ્પનનિષ્ઠ અનુભૂતિ ને રજૂઆત પણ આકર્ષક છે. કવિના આંતરઉલ્લાસને પ્રગટ કરતી લયાત્મક પદાવલીની છટા આસ્વાદ્ય છે.

૧૦. કૃષ્ણ-રાધા

જાણીતું ઉત્તમ ગીત. લોકગીતના ઢાળમાં રચાયું છે. કવિએ ખૂબ સુંદર નવાં – તાજાં ઉપમાનો પ્રયોજી ઔચિત્યપૂર્વક રાધા તથા કૃષ્ણના સ્વરૂપ-સાયુજ્યનો રસપ્રદ સંકેત કર્યો છે. નભ (આકાશ), સરવર-જલ, બાગ, પર્વતશિખર, ચરણ (પગ), કેશ (વાળ), દીવા અને લોચન – એ ઉપમાનો દ્વારા કૃષ્ણનું તો ચાંદની, પોયણી (કુમુદિની), લહેરખી, કેડી (પગદંડી), પગલી, સેંથી, આરતી અને દૃષ્ટિ – એ ઉપમાનો દ્વારા રાધાનું નિરૂપણ કર્યું છે. વળી કૃષ્ણ માટેનાં ઉપમાનોનો રાધા માટેનાં ઉપમાનો સાથેનો સંબંધ તેમના સાયુજ્ય-સંબંધને સરસ રીતે અભિવ્યંજિત કરે છે. સમસ્ત સૃષ્ટિમાં કૃષ્ણ-રાધાનું દર્શન કરતાં કરતાં દ્રષ્ટા પણ કૃષ્ણમય ને તેની દૃષ્ટિ રાધામય બની રહે છે. કૃષ્ણની આંખે રાધામયતાનો જે રીતે અહીં સાક્ષાત્કાર થાય છે તે આ કાવ્યના રસદર્શનની પરાકાષ્ઠા બની રહે છે. ગુજરાતીમાં રાધા-કૃષ્ણવિષયક કાવ્યોમાં આ કાવ્ય જુદી જ ભાત પાડે છે.

૧૧. નક્કી અહીં આ હું રહું છું ?

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત હરિગીત. આખી રચના કાવ્યનાયકની ઉક્તિ રૂપે છે. એ કાવ્યનાયકનાં પત્ની બાલમંદિરમાં નોકરી કરે છે અને નિઃસંતાન છે. કાવ્યનાયક જન્મમૃત્યુની નોંધ કરનારો કારકુન છે. મધ્યમ વર્ગની મુસીબતોથી ભરપૂર જીવનની સબળ વ્યંજના અહીં કાવ્યનાયકની કોટડીના વર્ણનમાંથી પ્રગટે છે. ટપાલ-ટિકિટ જેવી બારી, દિવસેય દર્પણમાં પોતાને જોઈ ન શકાય એવો કોટડીમાં ઉજાસનો અભાવ, જેનાં પીંછાં ઊડવા માટે ફરકી ન શકે એવાં રંગહીન રૂનાં કબૂતર, બાળપણમાં અને વર્તમાનમાં દૂધ પણ સરખી રીતે પીવા ન મળે એવી હાલત, બીમારીના સંકેત કરતી દવાઓ, જેની જ્ઞાનભૂખને છાપાળવા વાચન આગળ વિરમવું પડે એવી પરિસ્થિતિ,

પૂરતી ઊંઘનું પણ સદ્ભાગ્ય નહીં એવી રોજિંદા જીવનની ભીંસ – આ બધાં દ્વારા અહીં કવિએ ઊંડી સંવેદનશીલતાથી કાવ્યનાયકની કારુણ્યભરી વાસ્તવિક જીવનચર્યાનું કરુણાપ્રેરક બયાન, કલાની મર્યાદા જાળવીને, વેધકતાથી કર્યું છે. કવિ ઘરના રાચરચીલાનોયે કેવો ભાવાત્મક – કલાત્મક લાભ લે છે તે અહીં ખાસ જોવા જેવું છે.

૧૨. અશ્વ

છંદોબદ્ધ પ્રતીકકાવ્ય : પરંપરિત હરિગીત. આષાઢના વરસાદમાં હોટલ પાસેના રસ્તા પરના સ્ટેન્ડે એક ઘોડાગાડી ઊભેલી છે, જેનો ઘોડો અહીં વર્ણ્ય વિષય છે. કવિ દાભડાવાળા, બ્રશ જેવી કેશવાળીવાળા, અગ્નિજ્વાળાની જેમ ક્યારેક ક્યારેક કંપતા પૂંછડાવાળા ઘોડાની સંવેદનાત્મક દૃષ્ટિથી ઝીણવટપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતાં જે રીતે અહીં રજૂઆત કરે છે તે અનોખી છે. ઘોડો વરસતા વરસાદને મૂકભાવે વેઠતાં કોઈક વાર નીચી નમેલી ડોકને એવી રીતે ઊંચી કરીને પાછી નીચી ઢાળી દે છે કે કવિને આવો ઉત્પ્રેક્ષાપૂર્વક પ્રશ્ન ઘોડાના મનમાં મૂકવાનું સૂઝે છે : સૂરજ જેવા સૂરજના રથને ખેંચનારા જે સાત દૈવી ઘોડાઓ, એ પૈકીનો એક જે હું, મારે કયા વાંકે આ રીતે ધરતી પર આવીને આ બધું વેઠવાનું થાય છે ?

પ્રસ્તુત કાવ્યમાં અશ્વ આજની કરુણ-વાસ્તવિક સ્થિતિમાં મુકાયેલા બેહાલ મનુષ્યનું સચોટ પ્રતીક બની રહે છે.

૧૩. હાથી

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : મિશ્રોપજાતિ. કવિએ અહીં હાથીનું તાજગીભર્યું લાક્ષણિક વર્ણન કર્યું છે. ખાસ તો શહેરની સડક સાથે જંગલના આ હાથીનો જાણે મેળ ન હોય એવો કવિનો સંકેત છે. હાથીનાં દંતુશૂલ હવામાંયે છિદ્રો પાડે છે એવા વર્ણનમાં આસ્વાદ્ય મૂર્તતા. જેમ સિગારેટનો ધુમાડો નીકળે ને પછી હવામાં ગાયબ થઈ જાય એવું જ આ હાથી જેવી વિરાટ હસ્તીનું બને છે – શહેરની હવામાં. અહીં કવિ હાથીનું ઓઠું લઈ વર્તમાન જીવનની જે અનિચ્છનીય તાસીર છે તેનો માર્મિક સંકેત કરે છે. આજની નગરજીવનની ભીંસમાં આપણને હાથી જેવો હાથીયે નજરે ચડતો નથી ! કિં બહુના ?

૧૪. અશબ્દ રાત્રિમાં

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : મિશ્રોપજાતિ. ત્રીજા માળે રહેતા કાવ્યનાયકે હેમંતની શાંત મધરાતે થોડું પાણી પીને બાકીનું નળમાં ઢોળી દેતાં, પાઈપમાં વહી જતા એ પાણીના અવાજનો જે અનુભવ કર્યો તેની લાક્ષણિક રજૂઆત. કવિને એ વહી જતા જળના અવાજમાં હેમંતની શીતલ શાંતિના સ્વરો સંભળાય છે. આમ હેમંતની અશબ્દ રાત્રિને કવિ પાઈપમાં વહી જતા પાણીના અવાજથી સશબ્દતા – શ્રવણગોચરતા બક્ષે છે.

૧૫. ખિસકોલીઓ

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત ઝૂલણા. શિશિરની સવારે કવિ સૂરજના તેજે હૂંફાળી

થતી ભીંત આગળ ખિસકોલીને રમતીભમતી જુએ છે. જે રીતે ખિસકોલી ચોરસ ભીંત પર ગોળ ગોળ ઘૂમે છે, તેથી કવિની દૃષ્ટિયે ચકરવકર ઘૂમતી પેલી ચોરસ ભીંતનેય જાણે ગોળાકાર રૂપે અનુભવે છે ! આમ ખિસકોલીના ગતિપ્રભાવે કવિને ભીંત ગોળાકાર હોવાનો તો ખિસકોલીના પુચ્છપ્રભાવે – પીંછીપ્રભાવે એક નહીં પણ અનેક વૃક્ષો પોતાના દગ-ફલક પર ચીતરાયેલાં પ્રસન્નતાથી ઝૂલતાં હોય એવો ભાસ થાય છે.

કવિની ભાવસાપેક્ષ દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિલીલાનો ચમત્કાર અહીં પ્રતીત થાય છે. ખિસકોલીની સ્ફૂર્તિની ગતિને ઝૂલણાની લયછટા અનુકૂળ થતી હોવાનુંયે લાગે છે.

૧૬. આપણે

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત હરિગીત. અત્યારના જીવનમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં સ્થગિતતા, યાંત્રિકતા, એકધારાપણું, નઘરોળપણું વગેરેનું વેદના-સંવેદનાપૂર્વક ચિત્રણ કરતું, આધુનિકતાના સ્પષ્ટ સંદર્ભ-સ્પર્શવાળું કાવ્ય. કવિ માર્મિક રીતે આધુનિક જીવનમાં પ્રસરેલી યુદ્ધખોરી, સંવેદનબધિરતા વગેરેનું અહીં દર્શન કરાવે છે. માણસો છાપાના અક્ષરો જેમ એકબીજાની નજીક છતાં એમના સંબંધમાં સાર્થકતા પ્રતીત થતી નથી. તેઓ એકબીજાથી વેગળા રહે છે, સૌ માણસોના જીવનમાં છાપાની પ્રતો જેવું એકસરખાપણું છે, જે સમતા કે મેળનું નહીં પણ એકધારાપણાથી અનુભવાતી જડતાનું નિર્દેશક છે. માણસની કિંમત પણ આજે તો છાપાની પ્રત જેવી છે.

૧૭. ગાલ્લું

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત કટાવ. વહેલી પરોઢનું વર્ણન. અહીં કવિચેતના પરિચિત પદાર્થોનું નવી રીતે વર્ણન કરવામાં પ્રગટ થાય છે. ચંદ્રને ખાંસી ચડતાં, ટૂંટિયું વાળીને સૂઈ ગયેલા વૃદ્ધ જેવો વર્ણવે છે. પોતાની વિચારમાળા તૂટી ગઈ હોય ને એમાંથી પેલી વાદળોની હારમાળા આકાશમાં નિર્માઈ હોય એવું કલ્પે છે. પડી ગયેલા પવન માટે પાંખ વિનાના પંખીનું સચોટ ઉપમાન પ્રયોજે છે. રાત-ઉજાગરાને કારણે લથડતી ચાલે ચાલતો ચોકીદાર અને ઢગલો બગાસાં ખાતા લાલટેનનો સંબંધ કવિએ વેધક રીતે નિર્દેશ્યો છે. પરોઢે સૂના લાગતા રસ્તા ઠર્યા દીવાની વાટ જેવા બતાવ્યા છે. 'વાટ'નો શ્લેષાર્થ પણ અહીં ઉપકારક છે. ઉજ્જ્વલ ભવિષ્યના સંકેત સમા સવારનો નિર્દેશ કરતાં કવિ સરસ રીતે ગાલ્લાનું કલ્પન પ્રયોજે છે. કાવ્યમાંની કલ્પનલીલા ડગલે ને પગલે આસ્વાદ્ય બને છે. નાનકી ઠેસ ખાઈને કાળ પસાર થતો બતાવે છે ત્યારે પણ. કવિનો આસપાસના વાતાવરણનો સઘન વાસ્તવિક પરિચય કાવ્યની કલ્પનલીલામાં કેવો – કેટલો ઉપકારક થાય છે તે અહીં નોંધવા જેવું છે.

૧૮. વિહંગ - સ્ટેશને

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : મિશ્રોપજાતિ. એક વિશિષ્ટ અનુભવનું કલ્પનારસિક નિરૂપણ. સ્ટેશન પર એક વૃક્ષ છે. તે વૃક્ષ પરનાં પક્ષીઓ એન્જિનના વરાળધક્કા સાથેના અવાજે ભયથી ચમકીને એકસામટાં ઊડે છે ને ત્યારે કવિને જાણે વૃક્ષનાં પાન એકસાથે ખરી ગયાં હોય એવો ભાસ થાય છે, પરંતુ પછી પેલું ખૂબ દોડીને આવેલું હાંફતું એન્જિન

શાંત થતાં ઊડી ગયેલાં પક્ષીઓ પાછાં મૂળ વૃક્ષ પર પાછાં ફરે છે ને ત્યારે વૃક્ષને જાણે એકસામટાં પાન ફૂટ્યાં હોય એવું કવિને લાગે છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં પંખીઓ પાનની જેમ વૃક્ષના જ જાણે અંશરૂપ – અંગરૂપ હોય એવો જે ભાવાર્થ સ્ફુરે છે તે સુંદર છે. પંખી અને વૃક્ષ વચ્ચેની પ્રગાઢતા તે સૂચવે છે. એન્જિન યંત્રસંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે. આ યંત્રસંસ્કૃતિ પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં – પર્યાવરણમાં કેવા વિક્ષેપો પેદા કરે છે તેનો ધ્વનિયે અહીંથી પામી શકાય.

૧૯. ગીત એક ગાયું

ગીત. ગીત સર્જતાં – ગાતાં જે અનુભવ થાય છે, જે હવામાન ચોતરફ સર્જાય છે તેનું કલ્પનાસભર નિરૂપણ. જે ગીત કવિ ગાય છે તે ચોતરફ ફેલાતાં એનો ઇન્દ્રિયસંતર્પક આહ્લાદક અનુભવ થાય છે. પંખીના ટહુકાનું રહસ્ય પમાય છે. તૃષ્ણા ને આર્દ્રતાના વિલક્ષણ સંબંધમાં આવવાનું બને છે. ધરતી પર આકાશનું ને આકાશમાં ધરતીનું સૌન્દર્ય જાણે સંક્રાન્ત થતું ન હોય ! તરુવરનાં પુષ્પોમાં તારલાનું તો આકાશના તારલાઓમાં તરુવરનાં પાંદડાંનું દર્શન થાય છે. પુષ્પિત પ્રફુલ્લિત પ્રકૃતિસૌન્દર્ય અને માનવસૌન્દર્યના માદક અને મનભર અનુભવે જ કવિને ગીત ગાવા પ્રેર્યા છે અને એમના મોકળા કંઠે ગાયેલા ગાને જ વિશ્વવ્યાપી પ્રફુલ્લતાનો રસ માણવાની તક કવિને સંપડાવી છે. ગાનને એક છેડે કવિમન ને એના બીજા છેડે – ઝીલવાના સંબંધે સમસ્ત વિશ્વમન છે. અહીં 'સરવરને તીર સર્યા.... ભીની રે લોલ'માં પ્રગટતી કવિની ભાષાકર્મની ખૂબી નોંધવા જેવી છે. કવિનું આપણા તળપદા ઢાળો માટેનું સહજ આકર્ષણ અહીં પણ વરતાશે.

૨૦. ફૂલ

ગીત, પ્રિયકાન્ત 'ફૂલોના કવિ' ગણાય છે. તેનું કારણ આવી 'ફૂલ' જેવી રચનાઓ છે ! કવિ ફૂલના દર્શન-અનુભવમાં એટલા તો તન્મય થઈ જાય છે કે પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયોથી ફૂલનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. પવન ફૂલનો, સૂરજ ફૂલનો, નદીયે ફૂલની અને ગામ પણ ફૂલનું જણાય છે ! ફૂલ માટેના ઊંડા પ્રેમથી પ્રેરાયેલી આંખ સર્વત્ર ફૂલનું – પુષ્પનું – પુષ્પમયતાનું જ દર્શન કરે છે. ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યતા ને ઇન્દ્રિયવ્યત્યય અહીં સ્વાભાવિક રીતે જ સિદ્ધ થયાં છે. 'ફૂલમાં ફોર્યા રામ' કહેતાં પુષ્પ દ્વારા પરમાત્મદર્શન સુધીનો કવિનો નિર્બંધ કલ્પનાવિહાર ચેતોવિસ્તારનો અનુભવ પણ કરાવે છે.

૨૧. દિવસે ડૂબું

ગીત. સૂરજ ડૂબે ને ચંદ્ર ઊગે એમ કવિયે કોઈ વેળા દિવસભરની પ્રવૃત્તિ બાદ રાત્રિના એકાંતમાં પોતાનો એવો તો તેજોવિસ્તાર સધાતો પ્રતીત કરે છે કે દૂર દૂરના તારાઓને પોતે જાણે સંકોરતા હોય, અવકાશી સંગીત – તારાઓનું સંગીત ('મ્યુઝિક ઑવ્ સ્ટાર્સ ઍન્ડ પ્લેનેટ્સ') પોતે સાંભળતા હોય અને આકાશેથી ચમકતી ચાંદનીની ધારે ધારે સરતાં સરતાં નીચે ધરતી પરના રાતરાણીના ક્યારામાં ઊતરી, એની મહેકને

આત્મસાત્ કરતાં સુગંધમયતાની - તન્મયતાની અવસ્થા સિદ્ધ કરતા હોય એવું એમને થાય છે. ઉપભોક્તા સ્વયં પોતાને ઉપભોગ્ય રૂપે પ્રતીત કરે છે. પોતે જ પોતાને સૂંઘતા હોય, પોતે જ પોતાનો રસ માણતા હોય એવી સૌન્દર્યાસ્વાદની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા પર કવિ પહોંચે છે. કવિને પ્રકૃતિના એક પ્રફુલ્લિત અંશ રૂપે પોતાનો પરિચય મેળવતાં નિરતિશય આનંદ થાય છે.

૨૨. વહાણું વાય

એક અનોખું આસ્વાદ્ય ગીત. અહીં કવિએ વહાણું વાવાની પ્રક્રિયાનું વાસ્તવિક ને તે સાથે જ કલ્પનારસિત ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. 'પ્હેલાં તે' તથા 'ને પછીથી' સાથે સંકલિત જાગવાની ઘટના સાથે સંકળાતા વર્ણ્ય વિષયોની યાદી કરવાથીયે કવિના વહાણું વાવાના વર્ણનની ખૂબી – ખાસિયત દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કવિ સૂરજને જગાડ્યા પછી ચંદ્રને સુવડાવે છે ! કવિની કલ્પનાની ખૂબી ને સૂક્ષ્મતા પીપળાને જગાડ્યા પછીથી એનાં પાનને જાગતાં બતાવવામાં છે. કવિ વહાણાના સર્વસાધારણ વાસ્તવિક અનુભવની મર્યાદામાં રહીનેય વહાણું વાવાનું કેવું અસાધારણ ચિત્ર લીલામય સ્ફૂર્તિથી રજૂ કરે છે તે જોવા જેવું છે. પ્રભાતવિષયક ગુજરાતી કાવ્યોમાં આ કાવ્ય એના રૂપે ગુણે અનન્ય લેખાય એવું છે.

૨૩. ઝરૂખે

ગીત. કવિની ગીતકવિ તરીકેની શક્તિ આ રચનાના ઉપાડ તેમ જ અંતમાં સબળ રીતે પ્રગટ થાય છે. ઝરૂખે ઝૂકતી કોઈ કન્યાને માટે 'લોચનબાળા' શબ્દપ્રયોગ જ નવો ને તેથી રસપ્રદ છે. અહીં ચોખલિયાવેડાથી મુક્ત કવિમાનસનું રોમૅન્ટિક વલણ કન્યા સાથેના પ્રણયાકર્ષક સંબંધરસમાં સ્ફુટ થાય છે. કવિનું ઋજુલ જખ્મી હૃદય પેલી 'લોચનબાળા'ના પાંપણસ્પર્શેય રૂઝ – શાતા અનુભવે છે. એ લોચનબાળાનું દર્શન કવિને તો અલપઝલપ જ થયું છે ને છતાં કવિચિત્તે કલ્પનામાં તો એને બરોબર જકડી લીધી છે. તેથી છેલ્લે ગીતનું સમાપન આ માર્મિક ઉક્તિથી થાય છે : 'વાંસળી કેટલી.... કોની ફૂંકે ?' કવિ 'લોચનબાળા'નું જે આકર્ષણ અનુભવે છે તેમાં વસ્તુતઃ તો પ્રણયતત્ત્વની પ્રેરણા જ કારણભૂત છે. એ પ્રેરણામાં પોતે પણ નિમિત્તભૂત ખરા ને ? કાવ્યનું સૌન્દર્ય, મોરલી-શી લોચનબાળામાં માધુરીને પ્રગટાવનારી પ્રણયની પ્રેરણાત્મક શક્તિના અહીં કલાત્મક રીતે થતા સ્ફુરણ અને આકલનમાં છે.

૨૪. મંદિરમાં

ગીત. મંદિરમાં બાળકને લઈને આવેલી એક આસ્તિક યુવતીના ભક્તિભૂત સૌન્દર્યનું વાસ્તવનિષ્ઠ, ભાવમધુર નિરૂપણ. યુવતીનું વર્ણન કરતાં સોને મઢેલી હાથીદાંતની ચૂડીનું કવિએ આપેલું ઉપમાન જેટલું નવું તેટલું સૌભાગ્યમધુર છે. પૂજા માટેનાં તગરનાં ફૂલનેય સુગંધ અર્પે એવી યુવતીની વાત્સલ્યસ્નિગ્ધ ને ભક્તિભાવસિક્ત વ્યક્તિતાનું મનોવેધક ચિત્રણ છે. મંદિરની રૂડપ અને સાર્થકતામાં આ યુવતીનું – બાળક સાથેની યુવતીનું પણ ઘણું મોટું મૂક અર્પણ હોવાનું પામી શકાય છે.

૨૫. સાંજ સમાનો દીપ

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : દોહરાબંધ. સંધ્યાસમયે પાણિયારે દીવો પેટાવી પોતાનું સૌભાગ્ય હેમખેમ રહે એ માટે પ્રાર્થના કરતી ગૃહિણીનું સૌન્દર્યમધુર, કલ્પનારસિક વાસ્તવિક ચિત્ર. ઘરમાં ઊગેલા મોગરા સાથે સાંજના દીવાનો સાદશ્યમૂલક સંબંધ આસ્વાદ્ય. દીવડીમાં ઘી વચ્ચે પવનની લહેરખીથી ડોલતી શગનું સમુદ્રમાં પવનથી ડોલતી સોના-નાવડી સાથેનું સાદશ્ય નોંધપાત્ર. નદીનું તાજું પાણી માટીના બેડલામાં ભર્યું હોય ત્યારે ટીપે ટીપે ઝમતું હોય છે. એ પ્રત્યેક ટીપાને જોવાની દીવાને અધીરાઈ હોય એવી કવિની કલ્પના પણ આકર્ષક છે. સુખડની અગરબત્તી પેટાવતાં ધૂમ્રસેરની જે વેલ અવકાશમાં રચાય તેને પિયરિયાની વહેલની ગતિ સાથે સાંકળવાની કવિની રીતિ પણ ધ્યાનપાત્ર. પાર્વતી સાથેનું ગૃહિણીનું સામ્ય પણ ભાવનાત્મક અર્થવાળું.

૨૬. છેલ-છબીલે

ગીત. અહીં રંગોત્સવના નિમિત્તે ગોપીએ રજૂ કરેલી ઉક્તિ છે. ગોપીને છેલ-છબીલો માધવ જમુનાજળમાં ગુલાબી રંગ વાટીને છાંટે છે. એ રંગે માત્ર પાલવ જ નહીં, કાયા પણ (અને મને પણ) રંગાય છે. પહેલવહેલાં સોનાની કાંટી પહેરી હોય ને જેવી સંવેદના થાય એવી સંવેદના પ્રણયપ્રેરિત રંગલીલાએ આ ગોપીને થાય છે. ગોપી કૃષ્ણની પ્રેમભરી દૃષ્ટિની આંટીમાંથી પોતાના અંતરને હવે છોડાવી શકે એમ નથી. પ્રણયની રંગમસ્તીનું એક રમણીય ચિત્ર.

૨૭. અલબેલો

ગીત. ગોપીની – સંભવતઃ રાધાની ઉક્તિ, કૃષ્ણના વેણુનાદે બળતે બપોરે પનઘટ પરની ગોપીનું ચિત્ત કૃષ્ણની આસો માસની પૂનમની રાસલીલામાં ખેંચાય છે. કૃષ્ણ જાતે પોતાની પડખે આવી રાસતાલી માટે પોતાનો હાથ માગતો હોય એવી અનુભૂતિ થાય છે. અહીં કૃષ્ણ-ગોપીના રાસલીલાગત રસાત્મક સંબંધમાં ભક્તિશૃંગારનું દર્શન પણ થાય છે.

૨૮. પંથ

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત કટાવ. અહીં કવિએ રસ્તાનું વર્ણન કર્યું છે. એ પાન જેવો ફરફરતો, પગલાં પડતાં ઝરણ જેમ ખળખળતો લાગે છે. એને લીલા છોડનું ઉપમાન કવિ આપે છે. આ રસ્તો ખેતર વચ્ચેથી જાય છે. એની દોસ્તી સૂર્ય સાથે છે ને તારાઓ સાથે પણ. એને માંડ જંપવાવારો આવે છે. આમ તો મોડી રાત સુધી એ જાગે છે ને પાછો મળસકેય એને વહેલાં ઊઠી જવાનું હોય છે. હાથી ને કીડી બેયને સાચવી જાણનારા એ રસ્તાનો જળનો ખોબો લળી જાય એવો લળી જતો ઢાળ કવિને ગમે છે. આ રસ્તાની સાથે આસપાસની વૃક્ષ, વિહંગાદિની દુનિયાને મજાની દોસ્તી છે. એ રસ્તો કોઈક મધુ ક્ષણે કવિને પગ મૂકતાં જ વીજના તેજલિસોટા જેવો ચમકી જતો લાગે છે. કવિચેતના જે ઇન્દ્રિયમાર્ગોએ સંચારિત થાય છે તેની સાથેય એ રસ્તાને ગાઢ ને ગૂઢ સંવાદ-મેળ હોવાનું પ્રતીત થાય છે.

૨૯. કેળનાં પાન

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત અષ્ટકલી માત્રાબંધ. કવિ કેળના દશ્યે પ્રભાવિત થઈ કાય વિનાની હવાને જ લીલમલીલાં ગાન ગાતી વર્ણવે છે. થડ-ફળ તો જાણે જોવા જ મળતાં નથી ! પાનની પ્રલંબતા કવિએ વિશેષભાવે દર્શાવી છે. કેળ ખૂબ પાણી પીએ છે – એ ઘટનાનો પણ લાભ લઈ કેળની ઉત્કટ તૃષ્ણાને 'તરસ તરસ તરસ' એમ ત્રણ વાર કહીને કવિ સચોટ રીતે રજૂ કરે છે. વળી કેળનાં ચિરાઈ જતાં પાનને શઢના ચીરા સાથે સરખાવી એવા ચિરાયેલ શઢે દરિયો તરી જવાની વાતને અહીં વણી લઈ, ભવસાગર તરવાના તૃષ્ણાગ્રસ્ત મનુષ્યના દૃઢ નિર્ધારનેય સંભવતઃ વ્યંજિત કરે છે.

૩૦. ઝોલાં

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત કટાવ. ખેતરમાં જુવારનાં બે ડૂંડાં વચ્ચે ઝૂલતાં કરોળિયાનાં જાળાં આ કાવ્યનો વિષય છે. જાળાં વચ્ચે શાંત સ્થિર ઊર્ણનાભને સૂર્યની ઉપમા આપવામાં આવી છે. એ જાળાંની તારગૂંથણી દ્વારા સંસારની સંબંધગૂંથણીનોયે એક અર્થ ઊપસે છે. કરોળિયો પોતાની લાળથી તાર બનાવીને જાળાં બાંધી એના કેન્દ્રમાં રહી, પોતાનો સમસ્ત સંસારવ્યવહાર ચલાવે છે. મનુષ્યની પણ એવી ભૂમિકા નથી ? કવિની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ કેવા કેવા વિષયોમાંથી કાવ્યરસ નિષ્પન્ન કરી શકે છે તે આ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ થાય છે. તુચ્છ લાગતી બાબત પણ મૂલ્યવાન મર્મરહસ્યનું અસરકારક ઉપાદાન બની શકે છે.

૩૧. લાવ, થોડી વાર

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત હરિગીત. બાર લાખની વસ્તીવાળા નગરમાં ચોવીસ લાખ હાથ કોઈ ને કોઈ રીતે કાર્યરત છે. એ પરિસ્થિતિમાં નગરજીવનની ભીંસમાંથી મુક્ત થઈ કવિ નિરાંતનો શ્વાસ લેવા ક્યાંક હરિયાળી જગા પર બેસે છે અને ત્યારે તેમને લીલા ઘાસમાં આકાશ મળ્યાનો ભાવ થાય છે. આમ તો ઘટાદાર વૃક્ષને અઢેલે છે પણ જાણે અઢેલવા માટે કોઈ શીળુંમીઠું ઝરણું સાંપડ્યું હોય એવી લાગણી થાય છે. પવનની લહેરખી પણ કોઈ નાજુક કાળ સરખી લાગે છે. કવિ પોતે જાણે પોતાની જ ભીંસમાંથી છૂટી શકાયાનો – ઊંડો રાહતનો દમ લે છે અને આ રીતે પોતાના ભારથી છૂટી શકાયાના ખ્યાલે મસ્તીથી હરિયાળીમાં લેટીને આત્મચેતનાની ખરેખરી મોકળાશ – મુક્તિ માણવાની તક લઈ લે છે. આવો મિજાજ નિરંજન ભગત અને અન્ય કેટલાક કવિઓમાં પણ જોવા મળે છે.

૩૨. વાડનાં ફૂલ

અછાંદસ કાવ્ય. આંગણા ફરતી લોઢાના અણિયાળા કાંટાવાળી વાડ છે. ત્યાં મેંદી પણ છે અને ત્યાં એક ફૂલ ખીલેલું કવિ જુએ છે. આ કાવ્ય અહીં વાડના ફૂલની ઉક્તિ રૂપે રજૂ થયું છે. ફૂલ કંઈ વાડની જેમ લોકોને આવતાં ન રોકે. એ તો મોકળાશ – મુક્તિનું જ તરફદાર. એ તો મનની મોજે ખૂલનારું ને ખીલનારું. પંડની ધન્યતા

પણ પેલા વાડના ફૂલની જેમ હસમુખા થઈ સર્વત્ર આનંદની સુગંધ ફેલાવવામાં રહી છે. બાંધનારી ને અવરોધ કરનારી દીવાલ તો હાસ્યપાત્ર જ લેખાય. જે કૃપણ થાય છે, સંકુચિત થાય છે તે વાડ સરખો વરવો બને છે પણ જે ઉદારતાથી પોતાનું સત્ત્વ-સૌંદર્ય ફૂલની જેમ સૌને માટે મોકળું કરી દે છે તેને દુઃખી થવાપણું કે બીવાપણું રહેતું નથી. આકાશ પંખીને અલોપ નથી કરતું તો મોકળાશ મનુષ્યના સત્ત્વ-સૌંદર્યને, એની પ્રસન્નતાને લુપ્ત કરતી નથી, બલકે વધુ ખીલવે છે અને સૌને સાચી રાહત – પ્રસન્નતા બક્ષે છે. જે કરમાય છે તેને ભય હોય છે ખરી જવાનો; ખીલનારને એવો ભય સતાવતો નથી. કવિનો ચિંતનરસ પણ આ કાવ્યમાં કેવો રસાઈને પ્રગટ થયો છે તે જોવા જેવું છે.

૩૩. વર્ષો પછી

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : મિશ્રોપજાતિ. એક મર્મસ્પર્શી અનુભવની રજૂઆત. કવિ પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ કરે છે. ઓસરીમાં બેસી એ માટેનું વાચન કરતા હતા, પરંતુ અંધારું થતાં તેઓ અંધની જેમ હાથરૂપી આંખથી અંધારામાં આગળ વધી ઘરમાં જઈ, પોતાની પથારીમાં સૂતેલા નાના બાળકને ઉપાડીને એની નાની પથારીમાં સુવાડે છે ને ત્યારે એના ગજવામાં ઊંડે રહી ગયેલું ચણીબોર બહાર નીકળી આવે છે. એ ચણીબોર હાથમાં આવતાં કવિને જાણે પોતાનું શૈશવ – શૈશવની રમણીય સ્વાદિષ્ટ – આહ્લાદક સ્મૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ચણીબોર અહીં કવિના શૈશવનું –મુગ્ધાવસ્થાના ભાવાનુભવનું સુંદર પ્રતીક બની રહે છે. કવિની અતીતપ્રીતિનો ભાવ કેટલો પ્રબર છે તે અહીં જોઈ શકાય છે.

૩૪. તળાવ ભણી –

એક ઉત્તમ છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત કટાવ. અહીં સાયંકાલે એક નાનકડું પંખી એના જૂથમાં ઊડતું ઊડતું આવી, તેનાથી અલગ થઈ તળાવનું પાણી ચાંચમાં ભરી લેવા નીચે ઊતરે છે અને જવના દાણા જેટલું પાણી પીને પાછું પોતાના જૂથમાં સામેલ થઈ જાય છે. અહીં કવિનું પ્રકૃતિદર્શન કેવું તો સૂક્ષ્મ ને સચોટ છે તે જોઈ શકાય છે. એમાં કવિની તાજગીભરી ઉપમાશક્તિનો પણ હૃદયંગમ પરિચય થાય છે. પંખી નાનુંનાજુક કેટલું તો કહે છે પોતાની ચાંચ જેવું ! એ પંખી જ્યારે તળાવનું માત્ર ટીપું પાણી પીએ છે ત્યારે તળાવને કૃતાર્થતાનો – પ્રસન્નતાનો ભાવ થાય છે. ફરીથી એ તળાવ ધાનના ઢગ જેવું શાન્ત થઈ જાય છે. તે શાન્તિનો - પુલક્તિ સભરતાનો ભાવ અનુભવે છે. આ કાવ્યની વ્યંજનાત્મકતા આસ્વાદ્ય છે. પ્રકૃતિ પ્રિયકાન્તની સર્જકતાને કેટલી ઉપકારક થાય છે તેનું આ કાવ્ય એક સુંદર નિદર્શન છે. નાની-શી ઘટનામાંથી કવિની સંવેદના કેવું સુંદર કાવ્ય નિપજાવી શકે છે તેનુંયે આ કાવ્ય એક ધ્યાનપાત્ર દૃષ્ટાંત છે.

૩૫. એકકેય એવું ફૂલ

એક પ્રસિદ્ધ છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત હરિગીત. કવિની પુષ્પપ્રીતિ – પ્રકૃતિપ્રીતિ અહીં સબળ રીતે વ્યક્ત થાય છે. કવિ ફૂલને પણ પેય બનાવી દે છે અને

એના પાનથી ચઢેલા નશામાં કવિને સૂર્ય, સમુદ્ર, પર્વત, ભમરા સમો ભમતો પવન અને ભમરા – આ સર્વ ખીલેલા લાગે છે ! કવિને ફૂલની કવિતા કરતાં શબ્દોય ફૂલ સમા ખીલેલા લાગે છે ! અહીં કવિએ 'શું ફૂલથી કે ભૂલથી પોતે બોલી ગયા ?' એવું જે કહ્યું છે તેમાંયે તેમની સર્જકતાનો ઉન્મેષ ફૂલને ભૂલ સાથે વિકલ્પના સંબંધે બાંધવામાં – સાંકળવામાં પ્રતીત થાય છે. આ કાવ્ય 'ફૂલોના કવિ' તરીકે પ્રિયકાન્તને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં એક મહત્ત્વનું નિમિત્ત બન્યું છે.

૩૬. અષાઢથી

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત મનહર. એક વિશિષ્ટ પ્રકૃતિકાવ્ય. અષાઢના સૂર્યાસ્તનું અરૂઢ શૈલીમાં વર્ણન. અહીં આકાશને પારેવડાનું ઉપમાન આપ્યું છે. વળી, લીલાંછમ ખેતરોનો દૂરથી જે દેખાવ ઊપસે છે તેનું 'તરી રહ્યા કાચ' કહી આબાદ વર્ણન કર્યું છે. પવનના જ પડછાયા, તેના સ્પર્શે, લીલાંછમ પાણીભર્યા ખેતરોમાં જે લહેરો ઊઠે છે તેમાં કવિને નજરે ચઢે છે ! સાયંકાળે ગાયોનું ધણ જે રીતે ગામ ભણી ધસે છે તેને તેઓ વહેળાનું સુંદર ઉપમાન આપે છે. તારના થાંભલે જે સફેદ ડટ્ટા હોય છે તે આંખો-શા કવિને લાગે છે. કવિ આવા આષાઢી વાતાવરણમાં સૂર્યને શાંત રીતે આથમતો જોતાં એને ચણોઠીની ઉપમા સાભિપ્રાય આપે છે.

૩૭. સવાર

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત અષ્ટકલી માત્રાબંધ. પનઘટે અનુભવાતા સવારનું ચિત્ર. કૂવાના પાણીમાં સૂતા તારલા પનિહારીના ઘડે આભે ચડતા લાગે છે તો ગરગડીથી ખેંચાતા ઘટનું, દોરડાનું અને વણઊંઝેલી ગરગડીના અવાજનું વર્ણન કરતાં કવિએ વિશેષભાવે ગ્રામીણ સવારના વાતાવરણને પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. નવશેકા પાણી જેવી સૂર્યની ઉષ્માનો ભાવસંદર્ભ અહીં નવો છે. તેઓ સવારના ક્ષિતિજ ઊડતાં પંખીટોળાંના વર્ણનને પણ આકર્ષક રીતે સૂર્યની હસ્તી સાથે સાંકળે છે. એમાં 'ઊગતા' કૃદંતનું પુનરાવર્તન ભાવોપકારક બને છે. વળી, દર્પણનું કલ્પન સવારના ચમકભર્યા અજવાશને – જગતના તેથી થતા દર્શનલાભને પણ પ્રભાવક રીતે રજૂ કરે છે. સવારના સૂરજની શીતળતાનું જલે ભરેલા ક્યારા સાથેનું સામ્ય પણ અપૂર્વ છે. સવારને જોવા-માણવાના ચાક્ષુષ અનુભવની પ્રગાઢતા 'આંખોની આંખોની આંખો'ના નિર્દેશે સરસ રીતે વ્યંજિત થાય છે.

૩૮. માછલી

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત સવૈયા. જલમાં સરતી એક માછલીના દર્શને થયેલા વિલક્ષણ અનુભવનું અહીં નિરૂપણ. કવિએ જે માછલી જળમાં જોઈ છે તેની હસ્તી તેઓ ભીતરમાં પણ અનુભવે છે. એ રીતે કવિની પ્રકૃતિ સાથેની તદાત્મતાનું અહીં ધ્વન્યાત્મક નિરૂપણ છે. માછલીના સંચારે થતા પરપોટાનું કવિનું નિરીક્ષણ ઝીણું અને પ્રિયકાન્તીય મુદ્રાવાળું છે. કવિની સૌન્દર્ય ગ્રહવા – પામવાની ઉત્કટતાનો પણ અહીં અનુભવ થશે.

૩૯. પુષ્પ એ જ તો...

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : ગુલબંકી. પ્રફુલ્લ પુષ્પ, વિહંગ (પક્ષી), ચક્ષુ, વસંત, અભ્ર અને પર્ણ વિશે કોઈ કવિ જ કરી શકે એવી વ્યાખ્યાઓ અહીં મળે છે. આ વ્યાખ્યાઓમાં કવિના નવોન્મેષનો ચમકાર જોવા મળે છે. પુષ્પની પ્રફુલ્લતા એની વિશ્વવ્યાપી સુગંધમાં છે, તો પક્ષીનું પક્ષીપણું અનંત આકાશમાં અનાસક્તભાવે ઊડવામાં છે. તારકોનાં મૂળ પોતાની આસપાસમાં હોવાનું જોઈ-પરખી શકે એ જ આંખો, ને શૂળથી પણ વીંધાઈને મહેક મહેક થાય એ જ વસંત. વસંતમાંયે અમીવર્ષા કરે તે આભ અને જે વસંતમાં ખરવાનું સહજભાવે સ્વીકારી લે એ જ પાકાં પાન. આમ કવિએ પોતાની રીતે પોતાને મનગમતા પ્રાકૃતિક વિષયો પર અહીં કવિતાઈ વ્યાખ્યાઓ સાદર કરી છે.

૪૦. એકાદ જો

મુક્તક રીતિનું છંદોબદ્ધ લઘુકાવ્ય : પરંપરિત મનહર. કવિને એક પંક્તિ ઈશ્વર આપે છે. બાકીની તેની છાયામાં રહીને કવિ ગોઠવતો – ઉમેરતો હોય છે. અહીં પંખીના રૂપકથી કવિ કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયાનો પોતાની રીતે નિર્દેશ કરે છે.

૪૧. પોઢી ગયેલું ફૂલ

ગઝલ. કવિની સર્જકતા ક્યારેક અવનવાં કાવ્યરૂપોયે અજમાવી લેવાનું લટકું કરી લેતી હોય છે. અહીં એ જોવા મળે છે. રાત્રિના અંધકારના અનુભવે કવિને જે ભાવમસ્તીનો અનુભવ થાય છે તેનું અહીં વિવિધ કલ્પનો દ્વારા નિરૂપણ. મસ્તીની આડે વિઘ્નોની કંઈ વિસાત નથી.

૪૨. અંધ

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત હરિગીત. અંધ વ્યક્તિની ઉક્તિ રૂપે કાવ્યની રજૂઆત. અંધત્વના કારણે માતાના ગર્ભાશયમાં હોય એવો આસપાસની સ્થિતિનો અનુભવ. સૂર્યને પણ આંખથી નહીં, કાનથી જ ગ્રહવાનો – પામવાનો રહે છે. જે કંઈ આસપાસની દુનિયામાં છે તેને સ્પર્શથી જ પામવાનું રહે છે અને જે એ રીતે પમાય છે તે પ્રતિના અંધના સ્નેહભાવનું અહીં હૃદયંગમ ચિત્રણ છેલ્લે છે. અંધ છતાં જગત માટેની તેની ચાહના બરોબર બચી છે – ટકી છે.

૪૩. ઍર-કંડિશન

અછાંદસ રચના. પડોશીના ઍર-કંડિશન્ડ જીવનના પડછે પોતાનું જીવન કેવી ગોંધામણ અનુભવે છે તેનું દર્શન. પડોશી ઍર-કંડિશનનો કારખાનાના જેવો અવાજ છતાં એ અવાજમાં સૂઈ શકે છે, જ્યારે કવિ તો જરાય અવાજ સહી શકતા નથી. તેઓ આકાશનેય, તે નીરવ હોવાથી જ, ચાહે છે. તેઓ ગાદલાંમાં ભરાયેલા રૂના જેવી રૂંધામણ અનુભવતાં સ્મૃતિશેષ વૃક્ષની મુક્તિનો નિનાદ હજુ પામી શકે એટલા સંવેદનશીલ રહી શક્યા છે. આકાશના તારાથીયે દાઝતા કવિને હવે કૃત્રિમ ઉપાયે રાહત મેળવી સૂવાનું રહે છે. કવિને આવું યંત્રપરસ્ત, આધુનિક જડ જીવન રુચિકર થતું નથી.

૪૪. લોચનથી લૂભવે

ગીત. કવિ કોઈનાં સુંદર નયનોથી આકર્ષાતાં જે મત્તતાનો –મદીલતાનો ભાવ અનુભવે છે તેનું પુષ્પસૃષ્ટિના માધ્યમ દ્વારા નિરૂપણ. કવિનાં પ્રકૃતિરસ અને સંવેદનશીલતાની ઉત્કટ અભિવ્યક્તિ અહીં સિદ્ધ થયેલી છે.

૪૫. ઝાડ કાંઈ દોડ્યું છે

અષ્ટકલી માત્રાસંધિવાળો વિશિષ્ટ કાવ્યપ્રયોગ. વૃક્ષની વિવિધ ઋતુઓમાં ને પરિસ્થિતિઓમાં જે ગતિવિધિ હોય છે તેનું કલ્પનોત્થ ચિત્રણ. ઝાડ જેવી અચલ હસ્તીને જે રીતે અહીં કવિએ ગતિની અવસ્થામાં રજૂ કરી છે તેમાં જ તેમના કવિત્વની પ્રબળ ગતિનો અનુભવ થાય છે. 'ઝાડ કાંઈ દોડ્યું છે !' – એ ધ્રુવપંક્તિ પ્રત્યેક કડીના ભાવાર્થને તિર્યક્તા આપવા સાથે તેને પુષ્ટ કરી વિકસાવે છે. કવિનું એક વિલક્ષણ વૃક્ષકાવ્ય.

૪૬. પાનખર

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત અષ્ટકલી માત્રાબંધ. કવિ ઊડતા પીંછાના સંદર્ભથી શરૂ કરી પાનખરમાં ઊડતા પાન દ્વારા લાઘવમાં માર્મિકતાથી આકાશ ને પવનની પડછે પાનખરની વ્યક્તિતાને ઉપસાવી આપે છે.

૪૭. પેન્સિલવેનિયાની ડૉર્મેટરીમાં

અછાંદસ કાવ્ય. કવિ વિદેશમાં રહીનેય પોતાના વતનની ઘટનાનો જે રીતે નૈકટ્યથી અનુભવ કરે છે તેમાં કવિની ભાવશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિનું સામર્થ્ય પ્રતીત થાય છે. કવિને હજારો કિલોમિટર દૂર વિદેશમાં રહ્યાં રહ્યાં પોતાનું ગામ કોબીજના દડા જેવું લાગે છે. કવિને પોતાના કૃષિજીવનનો અનુભવ દૂર રહ્યે રહ્યે થાય છે અને કપડાં ધોતી એક રૂડી કન્યકાનો પણ. એના છાંટા કવિને પેન્સિલવેનિયાની ડૉર્મેટરીમાં ઊડે – કવિ એનાથી ભીંજાય એ જ કેવી કાવ્યાત્મક ઘટના છે !

૪૮. સો સો નામ

અછાંદસ કાવ્ય. આ કાવ્યમાં કવિનો એક 'અનન્યા' માટેનો ઊંડો સ્નેહ વ્યક્ત થાય છે. કવિ ગીત બનીને એને આવવા ઇજન આપે છે. કવિનું ચિત્ત એ અનન્યાની સ્મૃતિઓથી સભર છે. એમાં એ એવા તો ખોવાયેલા રહે છે કે એ મૂર્છાવસ્થાને કાન્તની રીતે પોતાની સહજાવસ્થા કહેવા પ્રેરાય છે. કવિની પોતાની પ્રેયસીને મળવા માટેની તત્પરતા કેટલી પ્રબળ છે તે અહીં પવન, સુગંધ, ચાંદની, સૂર્ય વગેરેનાં કલ્પનો દ્વારા કલાત્મક રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

૪૯. એક વાર

અછાંદસ રચના. અહીં કવિનો પોતાની પ્રેયસી સાથેનો એક વિશિષ્ટ ભાવ-સંબંધ ચિત્રાંકિત થયો છે. કવિએ જે મુલાયમ માધુર્યનો અનુભવ કર્યો છે તેનું જરાય વિસ્મરણ શક્ય નથી. કવિને પોતાની પ્રેયસી સાથેનું સાયુજ્યસુખ તીવ્રતમ રીતે

વિચલિત કરે છે અને તેથી તો તેમના મનોલોકમાં સતત તેનો ઓછાયો – પ્રભાવ કવિ અનુભવતા રહે છે. 'સંશયની સોયો' કે 'પ્રવાહી આંખ' જેવા વાક્પ્રયોગો ધ્યાનાર્હ છે.

૫૦. વૃક્ષ

અછાંદસ રચના. કવિ અહીં પ્રિયતમાની રાહ જોવામાં પોતાને મૂળિયાં નાંખીને ઊભેલાં વૃક્ષમાં રૂપાંતરિત થઈ ગયાનું અનુભવે છે. કવિનું કલ્પનાચાતુર્ય પોતાના સંદર્ભમાં વૃક્ષનું રૂપક સરસ રીતે વિસ્તારવા –ઘટાવવા – નિભાવવામાં પ્રગટ થાય છે. કવિનું સ્નેહગત મૌગ્ધ્ય પણ આકર્ષક છે.

૫૧. થયું શું ?

છંદોબદ્ધ કાવ્ય : પરંપરિત સવૈયા. એક ફૂલ પતંગિયાના કહ્યાથી, એના વાદે ચઢીને ઊડવાનું કરે છે, પરંતુ સૂરજ ઢળતાં પેલા ફૂલનેય ઢળવાનું થાય એ સ્વાભાવિક છે. એમ થતાં પતંગિયું તુરત બીજા ફૂલ પર જઈ બેસે છે. પેલું તરછોડાયેલું ફૂલ તો તરછોડાવાના આઘાતે જ ભારે દુઃખી થાય છે. એ વખતે દિલાસો તો એને ધરતીની ધૂળ જ દે છે. આ આખીય વાત માનવસંબંધોને – સ્ત્રીપુરુષસંબંધોનેય લાગુ પડી શકે.

૫૨. પ્રેમ

અછાંદસ કાવ્ય. કવિની પોતાની પ્રેયસીને ઉદ્દેશીને રજૂઆત. કાવ્યનાં નાયક અને નાયિકા વચ્ચે કેટલીક બાબતમાં વિષમતા છતાં બંનેયનો પરસ્પરનો સ્નેહસંવાદ પ્રગાઢ હોઈ નાયક સર્વને અશુદ્ધ કરી દે એવા સાંપ્રતમાંયે સ્નેહની સુવાસે સુખમય રીતે જીવી જવાનો કીમિયો બરોબર જાણે છે ને તેથી જ કુદરતમાં – પુષ્પોમાંયે પ્રેયસીનું દર્શન કરતાં કરતાં સુવાસ જેવા વિશુદ્ધ સ્નેહથી તેઓ કુદરત સાથે તેમ પ્રેયસી સાથેનો પોતાનો સ્નેહમૂલક સંવાદાલાપ જાળવી રાખવાનાં શ્રદ્ધા-સંકલ્પ વ્યક્ત કરી શકે છે. અહીં પ્રકૃતિનો સંદર્ભસંબંધ પ્રેમને કેવો ઉપકારક થાય છે તે જોઈ શકાય છે.

૫૩. એ લોકો

અછાંદસ કાવ્ય. કવિની સામાજિક અભિજ્ઞતા દાખવતું જાણીતું કાવ્ય. 'એ લોકો' શબ્દપ્રયોગ શોષકવર્ગ માટે થયો છે. તેઓ સામાન્ય માણસને વસ્ત્ર, અન્ન, દવા જેવી જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતોથી વંચિત રાખી તેમનું નિર્દયતાથી જે રીતે શોષણ કરે છે તેની અહીં અરૂઢ – તાજાં કલ્પનોથી ઉત્કટ અભિવ્યક્તિ સધાઈ છે. પેલા લોભી, પરિગ્રહી, સ્વાર્થી શોષકવર્ગને – નોટો ખાઈ ઊછરતી ઊધઈને ઉન્મૂલિત કરી નાખવા કવિ કવિ મટી જઈને જંતુનાશક દવા થવા સુધીની તત્પરતા દાખવે છે. કવિનો આક્રોશભર્યો અવાજ અહીં ધ્યાનપાત્ર બને છે. કવિની શોષિત વર્ગ પ્રત્યેની હમદર્દી પણ અહીં ધ્વનિત થાય છે. અહીં શોષકોના આચારમાં જે બેહૂદાપણું અને નઘરોળપણું છે તે બરોબર બતાવાયું છે. કવિનું માનવતાવાદી માનસ – એમની મનુષ્યપ્રીતિ જ અહીંના ધારદાર વ્યંગ માટે કારણભૂત છે. કવિ થવાનો ઇનકાર વ્યક્ત

કરતું કવિનું વિદ્રોહાત્મક વલણ ખરેખર તો કવિના અને એમની કવિતાના શીલ-સત્ત્વનું વ્યંજક બની રહે છે.

૫૪. ઈસુની ઉક્તિ

અછાંદસ કાવ્ય. ગુજરાતીમાં ઈસુકાવ્યોમાં વક્તવ્ય-મિજાજની દૃષ્ટિએ નવી જ ભાત પાડતી રચના. કાવ્ય ઈસુની ઉક્તિ રૂપે રજૂ થયું છે એ કલાદૃષ્ટિએ ઇષ્ટ જણાય છે. ઈસુ પોતાની આસપાસ સાધારણ જનજીવનના જ એક જીવતા – ધબકતા ભાગ રૂપે જીવવા માગે છે. આ જનજીવનથી અલગ થઈ દેવતાઈ કે ખુદાઈ ભૂમિકામાં બંધાઈને પૂજાવામાં એમને રસ નથી. એમનો રસ તો સરેરાશ માણસની સાથે બિરાજીને તેના હમદર્દ બનવામાં છે. તેઓ તો પોતાનામાંના એ પાસાનો વિદ્રોહ કરે છે, જે તેમને આર્તજનોથી અળગા રાખે છે. ઈસુની કરુણા જ એમને માણસાઈ અને સચ્ચાઈને રૂંધનારાં પરિબળો સામે વિદ્રોહ કરવાની ફરજ પાડે છે. આ કાવ્ય કવિના વિચારદર્શનના એક વળાંકને વ્યક્ત કરે છે.

૫૫. અહીં રાધિકા ક્યાંથી ?

કૃષ્ણ-રાધાવિષયક એક વિલક્ષણ ગીત. મથુરા ને દ્વારકા પ્રતિ વળેલા કૃષ્ણ સાથેના સ્નેહસંબંધનું સ્મરણ કરતી વિરહિણી રાધિકાનું કલ્પનામધુર દર્શન અહીં થાય છે. રાધાનો વાન તો 'કંડારેલો વિરહનો વાન' છે. કૃષ્ણનું સ્મરણ કરાવતા ગોવર્ધનને રાધા જાણે હૈયાના ધબકારાથી ટેકવી રહી છે. રાધાની વેદના એટલી બધી છે કે એ કાળીનાગને સંબોધીને કહે છે કે 'ભલે કૃષ્ણે તને નાથ્યો હોય, પણ પછીયે ડંખ તો તેં મને જ દીધો છે. એથી તો કૃષ્ણવિરહની આવી અસહ્ય વેદના છે.' કવિને જે રીતે યમુનાદર્શને વિરહી રાધા પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પણ નોંધપાત્ર છે.

૫૬. નાગપાંચમનું ગીત

અરૂઢ વિષયવસ્તુ અને શૈલીવાળું ગીત. વિરહિણીની ઉક્તિ રૂપે તેની રજૂઆત. વણજારાના વહાલના અવિસ્મરણીય અનુભવને કારણે જ વરસતા શ્રાવણે એની વેદના, એનો અજંપો, એનો ઝુરાપો વધે છે અને તે તેના ઇલાજ રૂપે જ નાગજીબાપાને ડંખ દેવા વીનવે છે. આ ડંખ કંઈ સાદોસીધો ડંખ નથી એ તો કાવ્યનો ભાવસંદર્ભ જોતાં જ પામી લેવાય છે.

૫૭. ફૂલનો ફટકો

કવિની રંગદર્શી પ્રકૃતિનો પરચો આપતું એક સુંદર ગીત. સમગ્ર ગીતમાં એક જ પ્રકારની પ્રાસરચના છે તે નોંધવું જોઈએ. અહીં ફૂલનોયે કેવો મીઠો આઘાત હોય છે તેનું કલ્પનાસભર નિરૂપણ છે. અંધકારની કાજળડબ્બીમાંથી ચંદ્રકિરણનો કટકો કાઢવાનો કે મધમાખીનો ચટકો મધથીયે મીઠો હોવાનો ઇલમ તો આ કવિ જ બતાવી શકે ! રૂપ-રંગ, રસ-સુગંધનો મનભર અનુભવ કરનાર આ કવિ યોગ્ય રીતે મોગરાની મત્ત મહેકની વાત કાવ્યમાં અંતભાગે કર્યા વિના રહી શકતા નથી. ફૂલના ફટકામાં મત્ત સુગંધનો ધક્કો પણ મહત્ત્વનો જ હોય.

૫૮. મૂંગા છે મોર

ગીત. મનનો અને તદનુષંગે પ્રકૃતિનો એક વેદનાપૂર્ણ અનુભવ; જેમાં આભ આખું મોર જેમ ગહેકતું હોય અને જે ખરેખર મોર હોય એ જ મૂંગો હોય. ડૂસકાંના દરિયા ને આંસુના પરવત જોતી દષ્ટિને એક એક ડાળ જ્યારે કરવત જેવી લાગતી હોય ત્યારે ગહેકવાનું તો સૂઝે જ ક્યાંથી ? કોઈ દેખીતી રીતે પીંખનારું ન દેખાય, કશું લોહીઝાણ નજરે ન ચડે ને છતાંય ઊંડે ઊંડે કોઈના નહોર ભીતરમાં ખૂંપતા હોય એવો યાતનાભર્યો અનુભવ થતો હોય. આભ ભલે ગહેકે, પણ જ્યાં સુધી મોર ન ગહેકે ત્યાં સુધી તો બેચેની જ રહેવાની.

૫૯. લીલા લીલા લીમડામાં

ગીત. અહીં ચૈતરમાં લીલા લીમડાઓ વચ્ચેથી ચાલ્યા જવાનો આનંદ કેવો રોમાંચક હોય છે એનું મધુર-મંજુલ બાનીમાં નિરૂપણ. રામનવમીનો નિર્દેશ કવિ 'નમણી આ નોમનો ચૈતર તો રામજીનો એ્હેરો' એમ કહીને કરે છે. ડાળીઓને 'હેતના હાથ'નું ઉપમાન આપે છે. કવિ છેલ્લે પોતાની એકલતાના અંધકારનેય ઘટ્ટ ચાંદનીથી કાલવવાની વાત કરી એનેય આસ્વાદ્ય બનાવીને રહે છે. ગીતના લયમાં કવિની પ્રસન્નતાનો લયહિલોળ પણ અનુભવી શકાશે.

૬૦. તને એક...

એક વિલક્ષણ ગીત. 'પૂંપરો' શબ્દથી જ એક આદિવાસી જીવનનો ભાવસંદર્ભ રચાય છે. અહીં એક બાઈને દીકરો જન્મે એ માટેની શુભેચ્છા વ્યક્ત થઈ છે. પણ તે કવિ દ્વારા કાવ્યરૂપ પામીને. પેલી પુત્રવતી માતા કેવી હશે તેની ચારુ કલ્પના કવિએ અહીં રજૂ કરી છે. 'આંખમાં રાખી ઘોડિયું એનું ભરવા પાણી જાય તું કૂવે !' એવી સદ્ભાવના તો કવિની નજરે પેલી બાઈને જોવામાં આવે ત્યારે જ સૂઝે ! અહીં માતાની પડછે આવનાર બાળકનું સ્વભાવોક્તિસભર ચિત્રણ પણ ધ્યાનાકર્ષક છે.

૬૧. ક્યાં છે મારું નગર ?

અછાંદસ રચના. એક વખતે જે નગરનો – નગરના લોકજીવનનો મીઠો – મમળાવવા જેવો, ભાવસભર અનુભવ થયેલો તેનો જ, તે વિસંવાદિતાનો – અશાંતિ તથા તોફાનનો ભોગ બનતાં, સાવ વિપરીત મર્મદારક અનુભવ કવિને થાય છે. અવિચારી છોકરાના હાથમાંથી છૂટેલા પથ્થરથી માત્ર નગર – નગરજીવન જ નહીં, કવિ પણ ઘવાય છે. એમની વેદના કાવ્યાંતે પ્રશ્નાર્થમાં વ્યક્ત થાય છે. કવિની સાંપ્રત સાથેની નિસબત પણ અહીં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

૬૨. ચિરંતન નારી

અછાંદસ રચના. અહીં આરંભમાં નિત્યયુવા ચિરંતન નારીનું કલ્પના-ભવ્ય ચિત્ર રજૂ થાય છે. તેની પડછે જ, તેના જ કારુણ્યસભર રૂપાંતર રૂપે ભિખારણનું ચિત્ર રજૂ થતાં કવિની પછીના ચિત્રનો સામનો કરવાની જે અશક્તિ છે તેનો મર્મસ્પર્શી

સંકેત પામી શકાય છે. આમ તો એક વિશ્વવ્યાપિની મહાશક્તિરૂપે કવિ નારીને જુએ છે; પરંતુ વાસ્તવિક જીવનમાં તેની જે દુર્દશા છે તે કવિને અસહ્ય લાગે છે. નારીની દુર્દશા સામાજિક – સાંસ્કૃતિક કંગાલિયતનું પણ સૂચન કરે છે.

૬૩. એરણનું હૃદય

અછાંદસ લઘુકાવ્ય. કવિની જ નજર જોઈ શકે એવી ઘટનાનું અહીં નિરૂપણ. એરણ ઘણના એક પછી એક કેટલાય ઘા ઝીલે છે, પણ તે કશાકને ઘડવા માટે. કંઈક ઘડવું હોય તો ઘા વેઠવાના થાય જ. જે એરણ માટે સાચું છે એ સંતો, કવિઓ, સેવકો વગેરે માટેય સાચું છે.

૬૪. ઈંડું

અછાંદસ લઘુકાવ્ય. ઈંડાનો આકાર ન ગમતાં, તે સરખો કરવાનો યત્ન ઈંડાના ફૂટી જવામાં પરિણમે છે. માનવજીવનનેય આ વસ્તુ લાગુ પડી શકે છે. અસલમાં જે છે એ સચવાય, એ વિકસે એ રીતે જ એના ઘાટ-ઘડતરનો વિચાર થાય; નહીંતર ઘડતરની ચેષ્ટા જ મસમોટા નડતરના પર્યાયરૂપ નીવડી રહે.

૬૫. માછલીઓ

અછાંદસ લઘુકાવ્ય. જે પ્રાકૃતિક અવસ્થા હોય તેને વિક્ષુબ્ધ ન કરાય તે જ ઇષ્ટ છે. સંસ્કાર-સંસ્કૃતિના નામે, દંભને અવકાશ આપતી જે સજાવટો – રચનાઓ સ્વાભાવિકતાને ભ્રષ્ટ કરવા ઉદ્‌ભવે છે તે તો વર્જ્ય જ લેખવી જોઈએ. માછલીની નગ્નતા કુદરતી હોઈ તેનો સહજસ્વીકાર જ ઇષ્ટ છે. દરજીપણું એ સંદર્ભમાં ત્યાજ્ય, બલકે અનિચ્છનીય જ છે.

૬૬. શું થશે ?

હાઈકુસદૃશ અછાંદસ કાવ્ય. સૂર્યનાં કિરણ અને જલમાં રહેતી –જીવતી માછલીનો વિરોધ સ્પષ્ટ છે. જો સૂર્યનાં જ કિરણો માછલીઓને વાંછે તો તો સર્વનાશનો ચિંતાજનક મામલો પેદા થાય. એમાંથી તો ઊગરવું જ રહ્યું.

૬૭. આકાશ, આકાશ, આકાશ

અછાંદસ રચના. અહીં કવિ આકાશ અને પંખીના નિમિત્તે માનવજીવનની વાત કરે છે. સ્થગિતતા – જડતા એ જ મૃત્યુ છે. જીવન તો ગતિમાં – પ્રગતિમાં – ઉડ્ડયનમાં રહેલું છે. કવિના મતે જે પંખીઓ ઊડે છે તે જ ખરા અર્થમાં પાંખોવાળાં ને જીવંત છે; પણ નહીં ઊડનારાં પંખીઓ તો આત્મઘાતી જ લેખાય. કવિનું મનપંખી ઊડવાની – ઊર્ધ્વગમનની અભીપ્સા સેવતું, આકાશના નિમિત્તે ચેતોવિસ્તાર વાંછતું હોઈને જ તે કવિની જિંદાદિલીનું પ્રતીક બની રહે છે. કવિની આધ્યાત્મિક વિકાસ-અભીપ્સાનું દર્શન આ કાવ્યમાંથી પામી શકાય છે.

૬૮. શબ્દો

અછાંદસ રચના. અહીં કવિનો શબ્દ વિશેનો કેવો ઉચ્ચગ્રાહ છે તેનું દર્શન થાય છે. કવિનો શબ્દ પ્રત્યક્ષીકરણ સાધે એવો હોય છે. કવિનું જ આત્મરૂપ – આંતરરૂપ વ્યંજિત કરવાના સામર્થ્ય સાથે એ પ્રયોજાતો હોય છે. કવિ પોતાની પ્રિયતમા સાથેના સેતુબંધમાં એનો કેવો સર્જનાત્મક વિનિયોગ કરવા માગે છે તે અહીં બતાવાયું છે. કવિ પોતાની અવેજીમાં ચાલી શકે એવો જોતો, સાંભળતો, મલકતો શબ્દ ચાહે છે. આ રીતે શબ્દ વિશેનું આ એક વિશિષ્ટ કાવ્ય છે.

૬૯. ખેતરમાં

અછાંદસ રચના. ચાડિયાની ઉક્તિ અહીં સરસ રીતે રજૂ થઈ છે. ચાડિયાને પણ ચાડિયાગીરી ગમતી નથી. ખેતરનો પાક કોઈ ન ખાઈ જાય એ માટેનું રખોપું એને મંજૂર નથી, પણ એ નિરૂપાય છે. એનું ચાલે તો પાંચ વીઘાનો બધો પાક એ પંખીઓને ખવડાવી દે. અહીં ચાડિયો પોતાને જ માથે બીજે દિવસે સવારે કોઈ પંખીનું પીંછું પડેલું જુએ છે ને ત્યારે એને રોમાંચ થાય છે – પોતે કમમાં કમ કોઈ એક પંખીને માટે તો બિકાળવો કે બિહામણો રહ્યો નથી એવી પ્રતીતિને કારણે. આપણે ત્યાં ચાડિયાવિષયક કાવ્યો તો કેટલાંક લખાયાં છે; તેમાં આ એક જુદી ભાત પાડતું કાવ્ય છે.

૭૦. ચુંબન

અછાંદસ રચના. જોકે આ રચનાને છંદોગંધિ કરી શકાય એવું લયાત્મક રૂપ છે. અહીં બે વૃક્ષોના ઓઠા હેઠળ બે મનુષ્યો આશ્લેષ-ચુંબનમાં જે રીતે એકાકારતા – એકરૂપતા પામે છે તેની સબળ અભિવ્યક્તિ છે.

– ચંદ્રકાન્ત શેઠ

□□□

પ્રિયકાન્ત મણિયાર : જીવનિકા

જન્મ	: ૨૪, જાન્યુઆરી ૧૯૨૭. વિ. સં. ૧૯૮૩ના પોષ વદ છઠ, મંગળવાર, બપોરના ૩-૨૬ પી.એમ. (અન્ય મતોએ બપોરના ૧-૦૦ અને ૧-૩૦.)
જન્મસ્થળ	: વીરમગામ.
જ્ઞાતિ	: બ્રહ્મક્ષત્રિય.
ધર્મ	: વૈષ્ણવ (પિતા જૈન અને માતા વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતાં.)
પિતા	: પ્રેમચંદભાઈ હરજીવનદાસ મણિયાર.
માતા	: પ્રેમકુંવર.
પ્રાથમિક શિક્ષણ	: માંડલ.
અંગ્રેજીનો અભ્યાસ	: બીજા ધોરણ સુધી મોહન વિનય મંદિર રાષ્ટ્રીય શાળા, માંડલ. ત્રીજું ધોરણ : સુરેન્દ્રનગર. ૧૯૩૭ – ૩૮ના ગાળામાં અમદાવાદ સ્થળાંતર, તેથી અંગ્રેજી ચોથું અને પાંચમું ધોરણ ન્યૂ હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદમાં.
૧૯૪૨	: સ્વાતંત્ર્યચળવળને કારણે શાળા-ત્યાગ.
૧૯૪૨–૪૪	: કુમારની બુધસભામાં જવાનો આરંભ.
૧૯૪૨–૪૮	: આ ગાળા દરમ્યાન તીવ્ર આત્મસંઘર્ષ.
૧૯૪૨–૪૩	: મામાને ત્યાં રાજકોટ.
૧૯૪૩ બાદ	: મુંબઈ, 'યુગાન્તર' સાપ્તાહિકમાં થોડો સમય કામગીરી; પણ ત્યાં બરાબર ન ગોઠતાં અમદાવાદ પરત.

ઉપનિષદો તથા કૃષ્ણાત્મજીની ગીતાના વાચને સાધુની રીતે રહેવા-જીવવાનો પ્રયાસ.
સ્વામી રામતીર્થ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, મહાત્મા ગાંધી અને વિનોબા ભાવેની વિચારસરણીનો પ્રભાવ.
નરસિંહ, મીરાં, કલાપી, બાળાશંકર કંથારિયા, ન્હાનાલાલ આદિ ગુજરાતી તેમ જ કબીર જેવા બિનગુજરાતી કવિઓનું વાચન.

૧૯૪૭–૪૮ : વડીલો તરફથી લગ્નનું આયોજન પણ લગ્નની પૂર્વસંધ્યાએ પ્રિયકાન્તનું મુંબઈ પલાયન થઈ જવું.

૧૯૪૮ બાદ : મણિયારાના વ્યવસાયમાં તથા કાવ્યસર્જનમાં ધ્યાન આપવા માંડ્યું.
ઈન્દુકુમાર ત્રિવેદીનો સંપર્ક, છંદની તાલીમ.
પ્રથમ રચના ‘એકરાર’, ‘કુમાર’માં પ્રગટ, પાછળથી તે ‘ખીલા’ રૂપે નવો અવતાર પામી.
બુધસભામાં નિયમિત જવાનું રાખ્યું.
નિરંજન ભગતને પ્રિયકાન્ત ‘ગુરુજન’ કહેતા.

૧૯૫૦ : સત્ત્વશીલ કાવ્યરચનાઓનું સર્જન ચાલુ.

૧૯૫૩ : પ્રથમ કાવ્ય-સંગ્રહ ‘પ્રતીક’નું પ્રકાશન. નોંધપાત્ર કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત.

૧૯૫૬ : અમરેલીનાં વતની અને ઈસ્ટ આફ્રિકામાં ઊછરેલાં રંજનબહેન સાથે લગ્ન.

૧૯૫૯ : કવીશ્વરની પોળ (અમદાવાદ)ના ઘરે પ્રથમ પુત્રી જૂઈનો જન્મ.

૧૯૫૯ : ‘અશબ્દ રાત્રિ’ કાવ્યસંગ્રહનું પ્રકાશન, જેમાં ૧૯૫૩થી ૧૯૫૯નાં ગાળાનાં કાવ્યો છે.

૧૯૬૦ : ગૌરી નામની બીજી પુત્રીનો જન્મ.

૧૯૬૨ : ચંદ્ર કૉલોની, એલિસબ્રિજમાં રહેવા જવા સ્થળાંતર.

૧૯૬૩ : નિગમ નામના પુત્રનો જન્મ.
ચૂડી-કંગનના વ્યવસાયમાં જમાવટ : બાલા હનુમાન પાસે, ‘મેઘધનુષ્ય’ નામ સાથે. ત્રણ દુકાનો, તે પછી એલિસબ્રિજમાં બે અન્ય દુકાનો.

૧૯૬૩ : કવિતા માટે ‘કુમાર ચંદ્રક’ એનાયત થયો.

૧૯૬૬ : સ્પર્શ કાવ્યસંગ્રહનું પ્રકાશન.

૧૯૭૨	: એપ્રિલથી જુલાઈ સુધી અમેરિકાના પ્રવાસે ગયા. પ્રિયકાન્તના સ્નેહગત આંતરસંઘર્ષનો બીજો તબક્કો. 'સમીપ' કાવ્યસંગ્રહનું પ્રકાશન.
૧૯૭૨ બાદ	: પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે પદાર્પણ : 'ગુજરાત સમાચાર' દૈનિકમાં 'આસપાસ ચોપાસ' નામની કટાર. 'સંદેશ' દૈનિકમાં 'અતીતની ગતિ' નામની કટાર. 'આજ' સાપ્તાહિકમાં 'કવિની કટાર'.
૧૯૭૨–૭૩	: 'સમીપ' કાવ્યસંગ્રહ માટે ઉમા-સ્નેહરશ્મિ પારિતોષિક મળ્યું.
૧૯૭૪	: ઑક્ટોબર : 'પ્રબલ ગતિ' કાવ્યસંગ્રહનું પ્રકાશન.
૧૯૭૬	: ૨૫, જૂનના રોજ રાત્રે સાડા આઠની આસપાસ એલિસબ્રિજ વિસ્તારમાં આવેલી કેપિટલ કૉમર્શિયલ સેન્ટરમાંની દુકાનનું શટર બંધ કરતાં હૃદયનળી સંકોચાઈ જવાથી એકાએક મૃત્યુ.
૧૯૭૯	: ૨૪મી જાન્યુઆરીએ 'લીલેરો ઢાળ' અને 'વ્યોમલિપિ' એ બે કાવ્યસંગ્રહનું મરણોત્તર પ્રકાશન.
૧૯૮૨	: 'લીલેરો ઢાળ' માટે સાહિત્ય અકાદમી – દિલ્હીનું રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક મરણોત્તર આપવામાં આવ્યું.

ચંદ્રકાન્ત શેઠનું સાહિત્યસર્જન

કવિતા : પવન રૂપેરી (૧૯૭૨)
ઊઘડતી દીવાલો (૧૯૭૪)
પ્રૌઢશિક્ષણ ગીતમાળા (૧૯૮૬)
પડઘાની પેલે પાર (૧૯૮૭)
ગગન ખોલતી બારી (૧૯૯૦, ગીતસંગ્રહ)
સાક્ષરતા ગીતો (૧૯૯૦)
એક ટહુકો પંડમાં (૧૯૯૬, ગઝલસંગ્રહ)
શગે એક ઝળહળીએ (૧૯૯૯)
ઊંડાણમાંથી આવે, ઊંચાણમાં લઈ જાય (૨૦૦૪, ગીતસંગ્રહ)
જળ વાદળ ને વીજ (૨૦૦૫)
ભીની હવા, ભીના શ્વાસ (૨૦૦૮)
ગગન ધરા પર તડકા નીચે (૨૦૦૮)
ચિદાકાશનાં ચાંદરણાં (૨૦૧૨)
હદમાં અનહદ (પ્રકાશ્ય)

કાવ્યસંચય : સંપુટ : ૨ કાવ્યકોડિયાં (ચંદ્રકાન્ત શેઠનાં કાવ્યો; માર્ચ, ૧૯૮૧, સં. સુરેશ દલાલ, કાવ્યો)
ચંદ્રકાન્ત શેઠનાં કાવ્યો (૨૦૦૧, સંપાદક : રમેશ એમ. ત્રિવેદી)
પડઘા અને પડછાયા વચ્ચે (ચૂંટેલાં કાવ્યો : ચંદ્રકાન્ત શેઠ)
(૨૦૦૫, સંપાદક : ચંદ્રકાન્ત શેઠ)
शब्द और भी ताजे हो जाते (उन्नयन काव्यपुस्तिका – ૨ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૯)
(ચંદ્રકાન્ત શેઠનાં પસંદ કરેલાં કાવ્યો હિન્દીમાં, અનુ. કૌમુદિની રાઠૌર, શ્રીપ્રકાશ મિશ્ર)

એકાંકીસંગ્રહ : સ્વપ્નપિંજર (૧૯૮૩, ૨૦૦૭)

ટૂંકી વાર્તા : એ બાલ્કનીવાળી છોકરી અને....(૧૯૯૫)

હાસ્યકથા : એ અને હું (૧૯૯૧)

હાસ્યનિબંધ : હેત અને હળવાશ (૧૯૯૦)
વહાલ અને વિનોદ (૧૯૯૫)
હળવી કલમનાં ફૂલ (૨૦૦૫)
કાંકરીચાળો ને પથ્થરમારો (૨૦૦૫)

નિબંધ : નંદ સામવેદી (૧૯૮૦, ૨૦૦૧, ૨૦૧૬ લલિત નિબંધો)
ચહેરા ભીતર ચહેરા (૧૯૮૬, ૨૦૧૨, ૨૦૧૪ ચરિત્રનિબંધો)
વાણીનું સત, વાણીની શક્તિ (૧૯૯૬, ચિંતનાત્મક નિબંધો)
ગુણ અને ગરિમા (૧૯૯૭, ચિંતનાત્મક નિબંધો)
આ-નંદપર્વ (૨૦૦૨, ૨૦૧૬, ચંદ્રકાન્ત શેઠના પ્રતિનિધિ નિબંધોનો સંચય,
સંપાદક : લાભશંકર ઠાકર)
અખંડ દીવા (૨૦૧૧)
રૂડી જણચો જીવતરની (૨૦૧૩, સર્જનાત્મક ચરિત્રો)

ચંદ્રકાન્ત શેઠના પ્રતિનિધિ નિબંધો (૨૦૧૬, સં. સતીશ ડણાક)

ચરિત્રલેખો : ગુજરાતની અસ્મિતાના જ્યોતિર્ધરો (૧૯૯૨, સ્વામી આનંદ વિશે)
ધરતીના ચાંદ, ધરતીના સૂરજ (૧૯૯૬, ૧૯૯૭, ચરિત્રાત્મક લેખો)
સારસ્વતવંદના (૨૦૦૯)
ગાંધીજીનાં પ્રેરણાતીર્થો (૨૦૦૯-૨૦૧૨)
કવિ ઉમાશંકર જોશી (૨૦૧૦, પરિચય-પુસ્તિકા)

સંસ્મરણ : ધૂળમાંની પગલીઓ (૧૯૮૪, '૮૭,'૮૯,૨૦૦૩, ૨૦૦૭, ૨૦૦૭, ૨૦૧૧, ૨૦૧૬)
धूड मे पगलिया (રાજસ્થાનીમાં અનુવાદ, અનુ. ડૉ. નૃસિંહ રાજપુરોહિત, ૧૯૯૪)
धूल पर पदचिह्न (હિન્દીમાં અનુવાદ, અનુ. ડૉ. આલોક ગુપ્તા, ૨૦૦૨)

બાલવાર્તાઓ : અનિલનો ચબૂતરો (૨૦૧૨)
ઝાંઝરભાઈને જડ્યા પગ... (૨૦૧૨)
જેવા છીએ, રૂડા છીએ (૨૦૧૨)
કીડીબાઈએ નાત જમાડી ! (૨૦૧૨)
ચંદ્રકાન્ત શેઠની મનપસંદ બાલવાર્તાઓ (૨૦૧૨)

બાલકાવ્યો : ચાંદલિયાની ગાડી (૧૯૮૦, ૨૦૦૧)
હું તો ચાલું મારી જેમ ! (૨૦૦૧)
ઘોડે ચડીને આવું છું.... (૨૦૦૧)

વિવેચન-સંશોધન : કાવ્યપ્રત્યક્ષ (૧૯૭૬)
અર્થાન્તર (૧૯૭૮)
રામનારાયણ વિ.પાઠક (૧૯૭૯, ૧૯૯૧)
આયુરનીનું સ્વરૂપ અને તેનો સાહિત્યમાં વિનિયોગ (૧૯૮૪)
સ્વામીનારાયણ સંતકવિતા : આસ્વાદ અને અવબોધ (૧૯૮૪, ૧૯૮૯, ૨૦૧૨)
કવિતાની ત્રિજ્યામાં (૧૯૮૬)
કાન્ત (૧૯૯૦)
ગુજરાતીમાં વિરામચિહ્નો (મોહનભાઈ શં. પટેલ સાથે, ૧૯૭૩, ૨૦૦૫)
ઉમાશંકર જોશી વ્યાખ્યાનમાળા : ૩ (ઉમાશંકર જોશીનાં પદ્યનાટકો વિશે વ્યાખ્યાનો, ૧૯૯૨)
ભક્તકવિ શ્રી નરસિંહ મહેતા : ભક્તિકવિતાનું સાતત્ય અને સિદ્ધિ
(સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.ના ઉપક્રમે અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો, ૧૯૯૩)
મહાદેવભાઈ દેસાઈ : સત્ત્વ અને સાધના
(સ્વ.અનંતરાય મ. રાવળ વ્યાખ્યાનમાળાનાં વ્યાખ્યાનો, ૧૯૯૪)
ગુજરાતી ગામનામ-સૂચિ (ભાષાકીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિશ્લેષણ અને વર્ગીકરણ સહિત, ૧૯૯૬)
સાહિત્ય : પ્રાણ અને પ્રવર્તન (૧૯૯૮)
સ્વામી આનંદ (૧૯૯૮)
શબ્દ દેશનો, શબ્દ વિદેશનો (૨૦૦૨)
ઉમાશંકર જોશી : ઝલક અને ઝાંખી (૨૦૦૩)
કવિતા : પંથ અને પગલાં (૨૦૦૪)
સાહિત્ય : તેજ અને તાસીર (૨૦૦૫)

સાહિત્ય : પ્ર-ભાવ અને પ્રતિ-ભાવ (૨૦૦૬)
આપણાં કાવ્યરત્નો : ઉઘાડ અને ઉજાશ (૨૦૦૬)
કવિ અને કવિતા : કર્મ અને મર્મ (૨૦૦૬)
સાહિત્યમાં સાત્ત્વિકતા અને અન્ય લેખો (૨૦૦૭)
ઉમાશંકર જોશીનો વાગ્વૈભવ [ખંડ : ૧ – કાવ્યસર્જન] (૨૦૦૮, ૨૦૧૧)
ઉમાશંકર જોશીનો વાગ્વૈભવ [ખંડ : ૨ – ગદ્યસર્જન] (૨૦૦૮, ૨૦૧૧)
ઉમાશંકર જોશીનો વાગ્વૈભવ [ખંડ : ૩ – વિવેચન] (૨૦૦૮, ૨૦૧૧)
કવિતા : ચાક અને ચકરાવા (૨૦૦૯)
આપણું કાવ્ય સાહિત્ય : પ્રકૃતિ અને પ્રવાહ (૨૦૧૦)
સર્જક-પ્રતિભા શ્રેણી : ઉમાશંકર જોશી (સંક્ષેપ : પ્રફુલ્લ રાવલ, ૨૦૧૦)
ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા (૨૦૧૫)
કાવ્યાનુભવ (૨૦૧૫)
પ્રેમાનંદનું ભાષાકર્મ (૨૦૧૬)
સાહિત્ય, સમાજ અને સંસ્કૃતિના પરિસરમાં (૨૦૧૬)

અનુવાદ / રૂપાંતર :

પંડિત ભાતખંડે (૧૯૬૭) • મલયાલમ સાહિત્યની રૂપરેખા (૧૯૭૮)
આઠમની રાત (૧૯૯૪) • આનું નામ જિંદગી (૧૯૯૫)
લખમી (નવસાક્ષર સાહિત્યમાળા માટે ધૂમકેતુની વાર્તાનું રૂપાંતર, ૧૯૯૫)
લક્ષ્મી ('લખમી'નો હિન્દીમાં અનુવાદ, અનુ. ગીતા જૈન, ૧૯૯૫)

સંપાદન :

બૃહદ ગુજરાતી કાવ્યપરિચય ભા.૧ અને ૨ (મોહનભાઈ શં. પટેલ સાથે, ૧૯૭૩,૧૯૯૫)
બૃહદ્ ગુજરાતી ગદ્યપરિચય : ભા. ૧ અને ૨
(મોહનભાઈ શં. પટેલ સાથે, ૧૯૭૩; ભા. ૧ની બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૯૫)
ભાષા-સાહિત્ય દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતા (મોહનભાઈ શં. પટેલ સાથે, ૧૯૭૭)
દામ્પત્યમંગલ (મગનભાઈ જો. પટેલ સાથે, ૧૯૭૯, ૧૯૮૧)
માતૃકાવ્યો (યશવંત શુક્લ સાથે, ૧૯૮૧)
અધીત – ૬ (પ્રા. સોમાભાઈ પટેલ તથા ડૉ. વસંત દવે સાથે, ૧૯૮૨)
સંખ્યાનિર્દેશક શબ્દસંજ્ઞાઓ (૧૯૮૩)
પુષ્ટિદર્શન (આચાર્ય શ્રી વ્રજરાયજીનાં પ્રવચનો, ૧૯૮૬, ૧૯૯૯)
પુષ્ટિપદમાધુરી (૧૯૯૧-૯૨, ૨૦૧૧)
હેમચંદ્રાચાર્ય (નરોત્તમ પલાણ તથા ડૉ. ભોળાભાઈ પટેલ સાથે, ૧૯૮૯)
યુગદ્રષ્ટા ઉમાશંકર જોશી (ડૉ.રઘુવીર ચૌધરી, ડૉ.ભોળાભાઈ પટેલ અને ડૉ.ધીરુ પરીખ સાથે, ૧૯૯૫, ૨૦૦૪)
आधुनिक गुजराती कविताएँ (ડૉ.કિશોર કાબરા સાથે, ૧૯૯૬)
અધીત : પ્રમુખીય પ્રવચનો (જયદેવ શુક્લ, ભરત મહેતા તથા જગદીશ ગુર્જર સાથે, ૧૯૯૭)
પ્રત્યાયન : સ્વાતંત્ર્ય સુવર્ણજયંતી વિશેષાંક (અન્ય સાથે, ૧૯૯૮)
ગૂર્જર અદ્યતન કાવ્યસંચય (યોગેશ જોષી તથા ડૉ. શ્રદ્ધાબહેન ત્રિવેદી સાથે, ૧૯૯૮)
ગૂર્જર પ્રણય કાવ્યસંચય (યોગેશ જોષી તથા ડૉ. શ્રદ્ધાબહેન ત્રિવેદી સાથે, ૧૯૯૮)

ગૂર્જર ગીતસંચય (યોગેશ જોષી તથા ડૉ.શ્રદ્ધાબહેન ત્રિવેદી સાથે, ૧૯૯૮)

ગૂર્જર ગઝલસંચય (યોગેશ જોષી સાથે, ૧૯૯૮)

પ્રિયકાન્ત મણિયારનાં કાવ્યો (૧૯૯૮, ૧૯૯૯, ૨૦૦૪, ૨૦૦૫)

પ્રત્યાયન : સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેષાંક (અન્ય સાથે, ૧૯૯૯)

અમર ગીતો (૨૦૦૦, ૨૦૦૭, ૨૦૧૦, ૨૦૧૪) • મનહરિયત : (૨૦૦૦)

ચૂંટેલી કવિતા : સુન્દરમ્ (૨૦૦૦, ૨૦૦૪, ૨૦૦૭, ૨૦૧૭)

સુન્દરમ્‌ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ : (૨૦૦૨, ૨૦૦૪, ૨૦૦૭, ૨૦૦૮, ૨૦૧૫)

સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી ગીતસંચય : (હરિકૃષ્ણ પાઠક સાથે, ૨૦૦૨)

શિક્ષણધર્મી અને શબ્દમર્મી આચાર્ય શ્રી મોહનભાઈ શં. પટેલ
(ડૉ. ચિનુ મોદી અને ડૉ. દલપત પઢિયાર સાથે, ૨૦૦૩)

સ્વામી આનંદ નિબંધવૈભવ : (૨૦૦૪, ૨૦૦૫)

ગૂર્જર કાવ્યવૈભવ : (ડૉ. ચિમનલાલ ત્રિવેદી સાથે, ૨૦૦૪, ૨૦૦૫)

ખખડતી ખેંચે કવિતા કોણ ? : (ચૂંટેલી કવિતા : લાભશંકર ઠાકર, ૨૦૦૪)

સમગ્ર બાલકવિતા : સુન્દરમ્ (ભાગ : ૧ : રંગ રંગ વાદળિયાં;
ભાગ : ૨ : ચક ચક ચકલાં; ભાગ : ૩ : આ આવ્યાં પતંગિયાં;
ભાગ : ૪ : ગાતો ગાતો જાય કનૈયો ; ભાગ : ૫ : સોનેરી શમણાં સોનલનાં
(પ્રા. મનહર મોદી તથા ડૉ. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી સાથે, ૨૦૦૫, છેલ્લો ભાગ : ૨૦૦૬)

પૂર્વાલાપ (કાન્ત કૃત, ૨૦૦૫, ૨૦૦૭, ૨૦૦૯, ૨૦૧૨, ૨૦૧૩, ૨૦૧૪, ૨૦૧૬)

વીસમી સદીની ગુજરાતી કાવ્યમુદ્રા (યોગેશ જોષી, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ તથા
ડૉ.ઊર્મિલા ઠાકર સાથે, ૨૦૦૭)

સવ્યસાચી સારસ્વત (ડૉ. ભોળાભાઈ પટેલ, ડૉ. મધુસૂદન પારેખ,
ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ તથા ડૉ. પ્રવીણ દરજી સાથે, ૨૦૦૭)

કવિ ન્હાનાલાલ ગ્રંથાવલી – ૨: ખંડ ૨ અને ૩ ('હરિસંહિતા' : ૨૦૦૭)

યુગવંદના (૨૦૦૮, ૨૦૧૫) • શબ્દને અજવાળે (૨૦૦૮)

માધવ રામાનુજનાં કાવ્યો (૨૦૦૮)

પ્રશિષ્ટ ગુજરાતી કાવ્યઝલક (ખંડ : ૧) : મધ્યકાળ (૨૦૦૮)

ગુજરાતી બાલવિશ્વકોશ (ઑક્ટોબર, ૨૦૦૯, પ્રમુખ સંપાદક)

યાદી ભરી ત્યાં આપની (૨૦૦૯)

પ્રશિષ્ટ ગુજરાતી કાવ્યઝલક (ખંડ : ૨, ગુચ્છ : ૧) : અર્વાચીન યુગ (૨૦૦૯)

ચૂંટેલી કવિતા : પ્રહ્‌લાદ પારેખ (૨૦૧૨)

પ્રશિષ્ટ ગુજરાતી કાવ્યઝલક (ખંડ : ૨, ગુચ્છ : ૨) : અર્વાચીન યુગ (૨૦૧૨)

રામનારાયણ વિ. પાઠક 'દ્વિરેફ'ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ (૨૦૧૬)

ચૂંટેલી કવિતા : ઝવેરચંદ મેઘાણી (૨૦૧૬)

[આ ઉપરાંત ગુજરાત રાજ્ય પાઠ્યપુસ્તક મંડળ પ્રેરિત અનેક ગુજરાતી
વાચનમાળાઓમાં સંપાદન-પરામર્શનરૂપની સહાય]

❒ ❒ ❒

પ્રિયકાન્તની કવિતા

જેમ નર્મદ પ્રેમ અને શૌર્યના, કલાપી પ્રેમ અને આંસુના, ન્હાનાલાલ પ્રેમ અને ભક્તિના, તેમ પ્રિયકાન્ત મૂળભૂત રીતે પ્રેમ અને ફૂલના કવિ છે. એમણે ફૂલ એવાં તો ગટગટાવીને પીધાં છે કે એમને એમની આસપાસનું સમગ્ર વિશ્વ સુગંધે શ્વસતું ને ખીલેલું લાગ્યું છે. એમનું ગામ પણ ફૂલનું ને એમના રામ પણ ફૂલમાં ફોરતા ! એમનામાં – એમની કવિતામાં મહેક એવી તો મળી ગયેલી છે કે એમની સંનિધિમાં આવનારને જીવનની માદક સુગંધનો સ્પર્શ ન થાય તો જ વિસ્મય થાય. પ્રિયકાન્ત વિસ્મયના કવિ. વર્ષો પછીયે એમનાં ગજવાં ફંફોસનારને, એમની મુઠ્ઠી ખોલનારને શૈશવનું લિસ્સું ચણીબોર તો હાથ આવે જ. પ્રિયકાન્તનું સર્જકચિત્ત, સદ્‌ભાગ્યે, વિકૃત વિધિ-નિષેધોથી કુંઠિત થતાં બચ્યું છે. સ્નિગ્ધસુંદરની – મુગ્ધ-મધુરની વાત એમણે સર્જનની પ્રબલ ગતિથી કરી છે. એમની રચનાઓ શુદ્ધ કવિતા (પ્યૉર પોએટ્રી)ના નમણા નમૂનાઓ છે. એમની સર્જકદૃષ્ટિ તો કાણા પૈસાને આખો કરી પાછો કાણો કરી બતાવે એવી ! પ્રતીકોની સચોટતા ને કલ્પનોની તાજગીભરી ચારુતા તો અવિસ્મરણીય. એમની કવિચેતનાને પરંપરિત માત્રામેળી તેમ જ ગીતોના તળપદા લયઢાળોમાં આંદોલિત થવું ગમ્યું છે. એમની નવનવોન્મેષશાલિની કવિપ્રતિભાનાં ત્રિકૂટ તે 'પ્રતીક', 'અશબ્દ રાત્રિ' અને 'સ્પર્શ'. એક જમાનામાં પ્રેમાનંદની કવિતામાં પ્રગટ થયેલો ગુજરાતી કવિતાનો પ્રસન્ન ચહેરો, સૈકાઓ બાદ આ પ્રિયકાન્તની કવિતામાં કેવું તો લચીલું લાવણ્ય ધારણ કરે છે તે દર્શવા-આસ્વાદવા જેવું ખરું. પ્રિયકાન્તની કવિતા અવારનવાર 'સોળ વરસની છોરી'શી લાગે છે; જેને જોતાં જ આકૃષ્ટ થવાય છે અને અવશપણે પ્રેમમાં પડી જવાય છે ! પ્રિયકાન્તની મણિયારી રીતિની પંક્તિઓથી આપણે પ્રિયકાન્તની કવિતા વિશે આમ પણ કહી શકીએ :

ગુર્જરીના ચોકમાં એવી પ્રિય-કાન્ત-કૃતિ રૂડી,
હાથીના દાંતની સોને મઢેલ જાણે ચૂડી !

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

ADARSH PRAKASHAN

contact us
info@adarshprakashan.com
visit us
www.adarshprakashan.com

ISBN 978-93-5238-071-8
9 789352 380718

₹100/-

facebook.com/pages/Adarsh Prakashan